A.C. Joshi Library
P.U. Chandigarh

MSS No. 343 L Subject Religion

Name of MSS श्रीमद्भागवत सटीक

Author शंकराचार्य

Period Folios 42

Script Devnagiri Source Prithipal Singh

Missing Folios

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

1

श्री भा प्र टी° १

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ गोविंदाय नमो नमः ॥ ॐ श्रीरस्तु ॐ परमहंसास्वादितचरणकमलचिन्मकरंदाय भक्त
जनमानसनिवासाय श्रीरामचंद्राय नमः ॐ वागीशा यस्य वदने लक्ष्मीर्यस्य च वक्षसि ॥ यस्यास्ते हृद
ये संवित्तं नृसिंहमहं भजे ॥१॥ विश्वसर्गविसर्गादिनवलक्षणलक्षितं ॥ श्रीकृष्णाख्यं परं धाम जगद्धाम न
मामि तत् ॥२॥ माधवोमाधवावीशौ सर्वसिद्धिविधायिनौ वंदे परस्परात्मानौ परस्परनुतिप्रियौ ॥३॥ सं
प्रदायानुरोधेन पौर्वापर्यानुसारतः ॥ श्रीभागवतभावार्थदीपिकेयं प्रतन्यते ॥४॥ क्वाहं मंदमतिः क्वेदं
मंथनं क्षीरवारिधेः किं तत्र परमाणुर्वै य त्र मज्जति मंदरः ॥५॥ मूकं करोति वाचा
लं पंगुं लंघयते गिरिं ॥ यत्कृपा तम हं वंदे परमानंदमाधवं ॥६॥ श्रीमद्भाग
वते नाम समगादिदशलक्षणं ॥ मह त्पुराणमल्पं च पंचलक्षणमिष्यते ॥७॥
तद्वं द्वादशस्कंदे ॥ दशभिर्लक्ष णैर्युक्तं पुराणं तद्विदो विदुः ॥ क्वचिं
वविधेन्नुत्सन्महदल्पव्यवस्थयेति ८ ॥ श्रीमद्भागवताभिधः सुरतरुस्ता
रांकुरः ॥ सज्जनिः स्कंधैर्द्वादशभिस्ततः प्रविलसद्भक्त्यालवालोदयः द्वात्रिंश
त्रिशतं च यस्य विलसच्छाखाः सहस्राण्यलं पर्णान्यष्टदशेष्टदोतिसुलभो वर्वर्ति सर्वोपरि ॥९॥ अथ ना
नापुराणशास्त्रप्रबंधैश्चित्तप्रसत्तिमलभमानः ॥ तत्र तत्रापरितुष्यन्नारदोपदेशतः ॥ श्रीमद्भगव
द्गुणवर्णनप्रधानं श्रीमद्भागवतशास्त्रं प्रारिप्सुः ॥ श्रीवेदव्यासस्तत्प्रतिपाद्यपरदेवतानुस्मरण
लक्षणं मंगलमाचरति ॥ जन्माद्यस्येति ॥ परं परमेश्वरं धीमहीति ध्यायतेर्लिङि छांदसं ध्यायेम ।
मर्थः ॥ बहुवचनं शिष्याभिप्रायं तमेव स्वरूपतटस्थलक्षणाभ्यामुपलक्षयति ॥ ॥ ॥ ॥ १

यस्यपालकोनामभविष्यति १ प्रद्योतनाःप्रद्योतसंज्ञाः ३ नंदोनामकश्चिन्महापद्मसंख्या॰
याःसेनायाःपतस्यचपतिर्भविष्यतिअतएवमहापद्मइतिख्यापितस्यनंदस्यापरंनाम ८ एकमेव
श्रीशुकउवाच योंत्यःपुरंजयोनामभविष्योवैबार्हद्रथः तस्यामात्यस्तुशुनकोहत्वास्वामि
नमात्मजं १ प्रद्योतसंज्ञंराजानंकर्तायत्पालकःसुतः २ विशाखयूपःतत्पुत्रोभविताराज
कस्ततःनंदिवर्धनस्तत्सुतः पंचप्रद्योतनाइमे ३ अष्टत्रिंशोत्तरशतंभोक्ष्यंतिपृथिवी
नृपाः ३ शिशुनागस्ततोभाव्यःकाकवर्णस्तुतत्सुतःक्षेमधर्मातस्यसुतःक्षेत्रज्ञःक्षेमध
र्मजः ४ विधिसारस्ततस्तस्याजातशत्रुर्भविष्यति दर्भकस्तत्सुतोभावीदर्भकस्याजयः
स्मृतः ५ नंदिवर्धनआजेयोमहानंदिसुतस्ततः शिशुनागादशैवैतेषष्ट्युत्तरशतत्रयं॰
६ समाभोक्ष्यंतिपृथिवींकुरुश्रेष्ठकलौनृपाः महानंदिसुतोराजन्शूद्रागर्भोद्भवोब॰
ली ७ महापद्मपतिःकश्चिन्नंदःक्षत्रविनाशकृत ततोनृपाभविष्यंतिशूद्रप्रायास्त्व
धार्मिकाः ८ सएकछत्रांपृथिवीमनुल्लंघितशासनः शासिष्यतिमहापद्मोद्वितीय॰
इवभार्गवः ९ तस्यचाष्टौभविष्यंतिसुमाल्यप्रमुखाःसुताः यइमांभोक्ष्यंतिमहींराजा
नःसपातेसमाः १० नवनंदान्द्विजःकश्चित्प्रपन्नानुद्धरिष्यति तेषामभावेपृथिवींमौ॰ [र्याभोक्ष्यंतिवैकलौ ॥]
छत्रंयस्यांतांपृथिवींपालयिष्यंतितत्रोत्सादनेदृष्टांतः भार्गवःपरशुरामइव ९ समाःसंवत्सरा॰
न १० नवनंदान्नंदवंशजान्नवप्रपन्नानविश्वस्तानित्याख्यातानाद्विजःकौटिल्यवात्स्यायना [दिपर्यायःचाणक्यउद्धरिष्यतिउन्मूलयिष्यतिमौर्याःमौर्यसंज्ञाः ॥]

श्री॰
भा॰ द्वा॰
टी॰
२

कथं भो हे मुनिश्रेष्ठ स एव चंद्रगुप्तं मौर्यप्रथमे १२ तेषां प्रथमो दशरथः पराणाटिभिस्तत्तोप्यनुसे
येयः तेन सह मौर्याः दश सप्तत्रिंशाच्छतोत्तरं सप्तत्रिंशद्वर्षाणि समाः १४ बृहद्रथस्य सेनापतिः पुष्य
मित्रो नाम स्वामिनं हत्वा राज्यं करिष्यति १५ स च शुंगानां प्रथमः ततोग्निमित्रादयो नव एवं शुंगा

स एव चंद्रगुप्तं वै द्विजो राज्येभिषेक्ष्यति तत्सुतो वारिसारस्तु ततश्चाशोकवर्धनः १२ सुय
शा भविता तस्य संगतः सुयशःसुतः शालिशूकस्ततस्तस्य सोमशर्मा भविष्यति १३ शत
धन्वा ततस्तस्य भविता तद्बृहद्रथः मौर्या ह्येते दश नृपाः सप्तत्रिंशच्छतोत्तरं १४ समा भो
क्ष्यंति पृथिवीं कलौ कुरुकुलोद्वह १४ अग्निमित्रस्ततस्तस्मात्सुज्येष्ठो भविता ततः वसुमि
त्रो भद्रकश्च पुलिंदो भविता ततः १५ ततो घोषः सुतस्तस्माद्वज्रमित्रो भविष्यति ततो भाग
वतस्तस्माद्देवभूतिः कुरूद्वह १६ शुंगा दशैते भोक्ष्यंति भूमिं वर्षशताधिकं ततः काण्वा
निवं भूमिर्यास्यत्यल्पगुणान्नृप १७ शुंगं हत्वा देवभूतिं काण्वोमात्यस्तु कामिनं स्वयं करि
ष्यते राज्यं वसुदेवो महामतिः १८ तस्य पुत्रस्तु भूमित्रः तस्य नारायणः सुतः काण्वायना इमे भू
मिं चत्वारिंशच्च पंच च शतानि त्रीणि भोक्ष्यंति वर्षाणां च कलौ युगे १९ हत्वा काण्वं सुशर्मा
णं तद्भृत्यो वृषलो बली गां भोक्ष्यत्यंध्रजातीयः कंचित्कालमसत्तमः २० ॥ राम ॥

दश वर्षशताधिके हाटशाधिकं वर्षशते १७ कथं काण्वान्यास्यति नृप हे परीक्षित् कामिनं देवभूतिनामा
नं शुंगं हत्वा नटमात्यो वसुदेव नामा काण्वो राज्यं करिष्यति १८ काण्वायनानां चतुर्थः सुशर्मा इमे वं
शा वसुदेवादयः काण्वायनाः वर्षाणां त्रीणि शतानि पंचचत्वारिंशदधिकानि च भूमिं भोक्ष्यंति १९ काण्व

२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

2A

यज्ञेयेषु वहूसं तेषु ग्रहस्तनवमः शिवस्वातिनामा भविता २४ आवभृत्याः अवभूतिः नामन गभीन
ह्यजानः ए ते आभीराद्यो मौ नवाभिरिकाः पंच वर्षशतं नृपाः एकोनषष्टानाधिके वर्षसहस्रे पृथिवी भोक्ष्यंति
ततः पूर्वोक्तापवपकाद्गा मौनाः ३ गौणनरशतानि तिनि भोक्ष्यंति ते रसंस्थितेषु मतेषु किलिकिलायां नग
रो नामा थ्यतत्तुता भविता पृथिवीपतिः श्रीशांतकर्णीस्तस्य पुत्रः पौर्णमासस्तस्य ततः २१ लंबोद
रस्तस्य पुत्रः तस्माद्विविलकोऽस्य पः मेघस्वातिस्त्रि विलकाद्दट मानस्तस्य ततः २२ अनिष्टकर्मा हा
लेयः तस्य तस्य चापि मंतः पुरीष भीरुस्तस्य पुत्रः ततो राजा स्व नेटनः २३ चकोरो वल्हकोयत्र शिव
स्वातिररिंदम तस्यापि गोमतीपुत्रः पुरीमान्भविता ततः २४ [illegible] मेदशिराः शिवस्कं
धोयज्ञश्रीस्तस्य ततस्ततः विजयस्तस्मात्तो भाव्यं वेदश्रविताः सलोमधिः २५ एतत्रिंशा नृपतयः च
त्वार्थेहृशतानि षट् पंचाशच्च पृथिवीं भोक्ष्यंति कृत्स्ननेदनः २६ सप्ताभीरा आवभूत्याद्दशगा
र्दभिनोऽरुपाः षोडशगार्दषाभूपाला भविष्यंति च लोलुपा २७ ततोऽष्टौ यवनाभाव्या स्त्रतुरदश तु
रुष्ककाः भूयोदशगुरुंडाश्च मौनायकादशैवतु २८ एतेभोक्ष्यंति पृथिवीं नृपाशतान्यगत्रीणि तैः स
स्थितेनततः किलिकिलायोऽन्नपतयो भूतनंदोऽथ वंगिरिः शिशुनंदि श्चतद्भ्राताय शोनंदिः प्रवी
रकः इत्येते नै वर्षशतेन भविष्यंत्यधिकानिषट् ३१ तेषांत्रयोदशसुता भवितारस्त्रवाल्हि
काः पुष्पमित्रोऽथराजसो पटुमित्रोऽस्यततोऽथैवच ३२ ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥
धांन्नपतयो भविष्यंतीसुतरोऽणान्वयः ३३ अथिकांतिचषहपांगि ३४ तेषां भूतनंदादीनां यथायथेवा
ह्लीकानत्रामाना त्रयोदशासुता भविष्यन्ति अप्यथप द्यमित्रो नामा स्योराजन्यः अस्य च पटुमित्रो नामपु

श्री॰ 3
भा॰ द्वा॰
टी॰
३

तयान्ध्रोथाः कौशलाः वैदूरपतयः विषधाश्चपतेतन्नदेशानामभिः प्रख्याताः तस्यकालावेदुमंडलेषुप्र
पाः ततएवतेभ्योवाह्लिकेभ्यएवभाव्याभविष्यंति ३३ ततस्त्वमागधानांनृराजाविश्वस्फूर्जिनामाभवि
ता सपूर्वोक्तात्पुरंजयपरः पुरंजयादन्यप्रसिद्धः सतवर्णान्ब्राह्मणादीन पुलिंदयदुमद्रसंज्ञान म्लेछ
याकारिष्यति अपरानित्यादेरयमर्थः इतिसेतान्वर्णान्करिष्यतीत्यर्थः ३४ सचएवंकृत्वाअब्रह्मभ

एककाला इमे भूपाः सप्तांध्राः सप्तकौशलाः वैदूरपतयो भाव्या नैषधास्तत एव हि ३३ मागधा
नां तु भविता विश्वस्फूर्जिः पुरंजयः करिष्यत्यपरो वर्णान्पुलिंदयदुमद्रकान् ३४ प्रजाश्चाब्र
ह्मभूयिष्ठाः स्थापयिष्यति दुर्मतिः वीर्यवान्क्षत्रमुत्साद्य पद्मावत्यां स वै पुरि ३५ अनुगंगमा
प्रयागं गुप्तां भोक्ष्यति मेदिनीं ३५ सौराष्ट्रावंत्याभीराश्च शूरा अर्बुदमालवाः व्रात्या द्विजा भ
विष्यंति शूद्रप्राया जनाधिपाः ३६ सिंधोस्तटं चंद्रभागां कौंतीं काश्मीरमंडलं भोक्ष्यंति
शूद्रा व्रात्याद्या म्लेछाश्चाब्रह्मवर्चसः ३७ तुल्यकाला इमे राजन्म्लेछप्रायाश्च भूभृतः एते
ऽधर्मानृतपराः फल्गुदास्तीव्रमन्यवः ३८

विष्टाः नवब्रह्मजातेय्रपवाब्रह्मवेदवेदादिस्मृत्यत्रैवर्ण्यप्रचुराः सतीः प्रजाः स्थापयिष्यतिपाल
यिष्यति सचपद्मावत्यांपुरि अनुगंगंगंगाद्वारमारभ्यप्रयागपर्यंते गुप्तांरक्षितांपालितांमेदिनीं
भोक्ष्यति ३५ तटंतटंच सौराष्ट्रादिदेशावर्तिनो द्विजाव्रात्याउपनयनरहिताभविष्यंति अब्रह्म
वर्चसः वेदाचारशून्याः ३७ इमेच म्लेछप्रायाभूभृतांतःस्यकालाभविष्यंति किंच एतेसर्वेऽप्य
धर्मानृतपराः प्रथमैश्चरन्तेच परिनिष्ठिताः फल्गुदाः अल्पदातारः ३८ ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

3A

असंस्कृतागर्भाधानादिसंस्काररहिताः प्रजा भक्षयिष्यन्ति धनाद्यपहारादिनापीडयिष्यन्ति ३९ किंच
तत्राद्याः ते भूपाः तासां प्रजा नानाद्याः तत्रयाः तेनाद्याः येषां ते जनपादाः देशवर्तिनो मनुष्याः तच्छीला
चारवादिनः तेषामेव शीलमाचारो वादश्च तद्वत् ते ४० इति श्रीभावार्थदीपिकायां द्वादशस्कंधे प्रथ

स्त्रीबालगोद्विजघ्नाश्च परदारधनाहृताः उदितास्तमितप्रायाय अल्पसत्वाल्पकायुषः ३९ असं
स्कृताः क्रियाहीना रजसा तमसावृता प्रजास्ते भक्षयिष्यंति म्लेच्छा राजन्यरूपिणः ४० [redacted]
[redacted] ४१ तन्नाथास्ते जनपदास्तच्छीलाचारवादिनः अन्योन्य
तो राजभिश्च क्षयं यास्यंति पीडिताः ४२ इति श्रीभागवते द्वादशस्कंधे वंशानुवर्णने प्रथमोध्या
यः १ श्रीशुक उवाच ततः चानुदिनं धर्मः सत्यं शौचं क्षमा दया कालेन बलिना राजन्नंक्ष्य
तिः १ वित्तमेव कलौ नृणां जन्माचारगुणोदयः धर्मन्यायव्यवस्थायां कार
णं बलमेव हि २ दांपत्येभिरुचिर्हेतुर्मायैव व्यावहारिके स्त्रीत्वे पुंस्त्वे च हि रतिर्विप्रत्वे
सूत्रमेव हि ३

मः १ द्वितीये तत्कलेर्दैर्घ्यवृद्धौ कर्तव्यतारतः प्रथमिष्टेजनेनष्टे पुनः कृतयुगागमं कल्पिधर्मास्थापंच ५
यन्नितनत्रैत्यादिना १ धर्मन्यायव्यवस्थायां बलमेव हि २ दांपत्ये पतिभावे अभिरुचिरेव हेतुः न
कुलगोत्रादिभिः व्यावहारिके क्रयादौ स्त्रीत्वे पुंस्त्वे च तयोः श्रेष्ठो रतिकौशलमेव हेतुः न कुलाचारो हि

श्री॰ भा॰ द्वा॰ टी॰ ४

प्राग्रमाणोत्पात्तौ तानेत्रि गं पवर्दं राजिनादिकं दृतः ततोचारविशेषः प्रस्तोन्मापत्रिकारणं व प्राग्रमा
टाग्रमां तरमाशेवकारणं यद्वाव द्दृटक द्दस्माटी नां ग्रन्थापतोन मस्का गृटिश्वद्दारेकारणं प्रहत्या सु
ट्वापत्तादिटानासामर्थ्यान न्यायदोवेत्सपराजयः चापलेवच्चःवद्भाषणं ४ प्रसाधुत्वेचोयोगाभियो
गेग्रद्दमकाकीनिसद्दपवत्सकारत्वेकरोति साधुत्वेदं भपवउद्दाद्देविवाद्देसीकारः ततस्तानटोपःस्ना
लिंगमेवाश्रमत्पातौ चान्योन्यापत्तिकारणं प्रहत्या न्यायदोवेत्सपाडित्येचापलेवचः ४ प्र
नेसेतावासाधुत्वेसाधुत्वेदं भपवत सीकारपववोद्दाद्देस्नानमेवप्रसाधने ५ इरेवार्यपा
नेतोद्दोत्वावृत्पिकेषाच्यारणाउ दंभरतास्वार्थः सत्यवेयाद्दोमेवहि ६ दाक्ष्यकुडुंवभरणं
यथा यैर्थमसेवन एवप्रजाभिद्देष्टाभिराकीर्णेक्षितिमंडले ७ ब्रह्मविट्क्षत्रशूद्राणां यो
बली भविताद्यपः प्रजाहिलुब्धराजन्यैर्निर्घृणैर्दस्युधर्मभिः ८ आच्छिन्नदारद्रविणा यास्य
तिगिरिकाननं शाकमूलामिषक्षौद्रफलपुष्पाष्टिभोजनैः ९ अनावृष्ट्या च नंक्ष्यति दुर्भिक्ष
कर पीडिताः शीतवाततपप्रावृद्धिमैरन्योन्यतः प्रजाः १० क्षुत्तृड्भ्यां व्याधिभिश्चैव संतप्यंते च
चिंतया त्रिंशद्विंशति वर्षाणि परमायुः कलौ नृणाम् ११ क्षीयमाणेषु देहेषु देहिनां कलि
नेमेव प्रसाधनमलंकारः ततयोगस्नानं ५ इरेवर्तमानेवारितं चग्रयनेनतयोगस्नानेजलाप्रायत्वीर्थं
नतगुर्वादिलावपिकेशेषु यथेमाणेषु पवासही शोभनेति ३ दरंभरता स्वार्थः पुत्रम्पर्थः ततभिहवे
भितौन्यस्यपतिसत्यवेक्षतिथा र्हमेव मौवर्यमेव ततस्नानप्रकाशेन ७ आच्छिन्नाग्रपहृतादाराद्रविणं
तौ तिवयामंताः ग्रष्टिवीजे ९ क्षीयमाणे षित्यादिना रस्यंकलौ रानप्रायश्वित्तं च मेनान्वयः क्षीयमा

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

4A

रसप्रायेषु वीररसेषु वीर्यान्ततदृष्यादिमासाद्याः नानाहृतप्रयोगेषु तेषु १३ छागमायामस्य मासानःतीरत
श्रुप्रतानस्यास्यानुवृत्तषु विफलायेषु नोः हृदद्रूलेषु मूलप्रायेषु धर्मोद्रिरहितेषु सप्यशूद्रेषु न
नेषु वरयमितागुरुमद्वेषुतेकलोगतप्रायममायप्रायो १६ एतत्पंचयतिवतर्भिः चराचरगुरोः श्रीमद्दी
सरस्यैव यमस्याद्वेतः गहनेस्सरत्वयोः रूपापाटकं ग्रीविलसविसस्यात्मनः कारणस्येति एवंभूतस्यद्वे

यथोरुप्रचुरेयमैरसप्रायेषु राजस वैर्यान्ततदृष्यादिमानानाहृतिषु वेन्दषु १३ शूद्रप्रायेषु
वर्णेषु छागप्रायासयेनषु शूद्रप्रायेषाश्रमेषु वीरप्रायेषु वेश्युषु १४ ग्रामप्रायास्तीषु थीषु
ग्रामीप्रायेषुस्यात्रुषु विफलायेषु मेवेषु मूलप्रायेषु मप्रस १५ रसंकलोगतप्रायेजने
षु वरयमेति यमत्राणायमनेनभगवाननवतरिष्यति १६ चराचरगुरोर्विलासीश्वरस्याविल
त्मनः य मत्राणायसाधूनां जन्मकामीमनुतये १७ शंभलग्रामममुख्यस्य ब्राह्मणस्य महा
त्मनः भवनेविष्णुयशसःकल्किःप्रादुर्भविष्यति १८ अश्वमाशुगमारुह्य देवदत्तं जगत्प
तिः असिनासाधुदमनं चाष्टैश्वर्यगुणान्वितः १९ विचरन्नाशुना क्षोण्या हयेनाप्रतिमद्यु
तिः नृपलिंगच्छदोदस्यून्कोटिशो निहनिष्यति २० ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥

१७ शंभलग्रामे मुख्यस्य प्रधानस्य नाम्ना
जन्मसाधूनां धर्मत्राणाय प्रयोजनमाह अथ मेपत्तनयेमोहाय १८ धर्मत्राणप्रकारमाह अश्वविल
विष्णुयशसः ब्राह्मणस्य भवने गृहे अनेनाभविष्यतिननानरस्यार्थः १८ धर्मत्राणप्रकारमाह अश्वमिति
मितिग्रमाय चोदमनं तेये नतमश्वमारुह्य असिनाटस्यून्कोटिशो निहनिष्यतीत्यन्वयः अस्याद्युदः

मनइतिपाठेकाकिंविपाकं

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

5

श्री
भा° द्वा°
टी° ५

यं मौलं तिलकविशीर्षात्यैवोसैवात २८ ॥

नृपच्छदः प्राक्नाशी वनाभिनाद्‌ हयेन तेनाप्रभमो विचरन्‌ अश्विनामायष्टैश्वर्याणि गुणास्वसस्यसंकस्याद
यत्रे रक्षिताः स्यपतिलिंगच्छदः राजवेषाच्छन्ना नरान्‌ इति पूर्वस्याटीका २१ ततश्च पुनः कृतयुगप्रवृत्तिं वक्तुमा
ह अथेति मध्ये शोधितेषां पौरजानपदानां मनांसि शुद्धानि भविष्यन्ति तत्र हेतुः श्रीवासुदेवस्य कर्कैरंग
रागे तावंदनादिना अतिपुण्यगंधो यो निलः तं स्पृशन्तीति तथा तेषां २१ स्थविष्ठः स्थूलः २२ कृतयुगप्रवृत्ति
माह यदावतीर्ण इति प्रजानां सूतिः प्रसूतिः २३ तदवतारकालोपलक्षणमाह यदा चंद्रश्चेति
तिष्यः पुष्यो नाम नक्षत्रं प्रथमं चंद्रसूर्यबृहस्पतीनां यदा पुष्यनक्षत्रे योगः तदा तत्कृतं कृतयुग
भविष्यतीत्यर्थः यद्यपि प्रतिद्वादशाब्दं कर्कराशौ बृहस्पतौ वर्तमाने हि त्रयाणां समावेशः संभवति पात्रयाणाम

अथ तेषां भविष्यन्ति मनांसि विशदानि वै वासुदेवांगरागातिपुण्यगंधानिलस्पृशां २१ पौर
जानपदानां वै हतेष्वखिलदस्युषु तेषां प्रजाविसर्गश्च स्थविष्ठः संभविष्यति २२ वासुदेवे भग
वति सत्वमूर्तौ हृदि स्थिते २२ यदावतीर्णो भगवान्‌ कल्किर्धर्मपतिर्हरिः कृतं भविष्यति तदा प्र
जासूतिश्च सात्विकी २३ यदा चंद्रश्च सूर्यश्च तथा तिष्यबृहस्पती एकराशौ समेष्यन्ति तदा भव
ति तत्कृतं २४ ये तीता वर्तमाना ये भविष्यन्ति च पार्थिवाः ते त उद्देशतः प्रोक्ता वंशीयाः सोमसूर्ययोः
२५ आरभ्य भवतो जन्म यावन्नंदाभिषेचनं एतद्वर्षसहस्रं तु शतं पंचदशोत्तरं २६ ॥ ॥

पि सहस्रप्रवेशो न विवक्षितः समेष्यन्तीति वचनादेकोनातिप्रसंगः २४ एवं नवमस्कंधमारभ्यानु
क्रांतं वैवस्वतमनोर्वंशान्‌ हरयं निगमयति ये तीता इति उद्देशतः २५ कलियुगाब्दमानं विशेषं वक्तुमाह आ
रभ्येति परीक्षितो वर्षसहस्रं पंचदशोत्तरशतं चेति कथापि विवक्षया वा नरसंख्येयं वस्तुतः परीक्षिन्नंदयोरंत
रे द्वाभ्यामभ्यधिकवर्षाणां साधं सहस्रं भवति यतः परीक्षित्समकालं मागधं मार्जारिमारभ्य रिपुंजयांताः वि
वतीराजानः सहस्रसंवत्सरं भोक्ष्यंतीति नवमस्कंधे एव बार्हद्रथभूपाला भाव्याः सहस्रसंवत्सरमिति

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

३ न्र

5A

कते: महत्त्विहृदिं च निरूपयिते कालतत्त्वानोपलक्षणमाह सप्तर्षीणामिति त्रियमर्थः आगाग्रप्रकाशकटाकारं तारा
सप्तकं सप्तर्षिमंडलं तत्र ये ते तेषामग्रस्थानीयो मरीचिः ततः पश्चादानम्रकंधराकारो वसिष्ठः सभार्यः ततः प
श्चादीषद्वक्रे ते तेषां मूलस्थानीयोऽङ्गिरा ततः पश्चाच्चतस्रस्ताराचतुष्के ऐशाने ऽत्रिः ततो दक्षिणतः पुलस्त्यः
पुलस्त्यात्पश्चिमतः पुलहः ततः उत्तरतः क्रतुः एवं स्थिते तेषां मध्ये यौ पूर्वौ उदयसमये प्रथममुदितौ पुलहक्रतू
क्रतुमेतौ तयोस्तु मध्ये तयोश्च मध्ये यत्समं देशं लक्षणं ततः समदेशावस्थितं अश्विन्यादिषु नक्षत्रेषु एकं दृश्यते समे
नक्षत्रं दृश्यते तेन नक्षत्रेण युक्ताः अब्दानां शतं तिष्ठन्ति ते च द्विजाः त्वदीये काले अधुना मघा आश्रिता वर्तन्ते २८

सप्तर्षीणां तु यौ पूर्वौ दृश्येते उदितौ दिवि तयोस्तु मध्ये नक्षत्रं दृश्यते यत्समं निशि २७ तेनैते ऋष
यो युक्तास्तिष्ठन्त्यब्दशतं नृणां ते त्वदीये द्विजाः काले अधुना चाश्रिता मघाः २८ विष्णोर्भगव
तो भानुः कृष्णाख्योऽसौ दिवं गतः तदाविशत्कलिर्लोकं पापे यद्रमते जनः २९ यावत्स पादपद्मा
भ्यां स्पृशन्नास्ते रमापतिः तावत्कलिर्वै पृथिवीं पराक्रान्तुं न चाशकत् ३० यदा देवर्षयः सप्त मघा
सु विचरन्ति हि तदा प्रवृत्तस्तु कलिर्द्वादशाब्दशतात्मकः ३१

तेषु मघासु वर्तमानेषु सत्सु यदा विष्णोर्भगवतो भानुरिति भानुः अंशुः सतां तमकोटेर्हः दिवं वैकुण्ठं गतः तदा कलि
युगमविशत् तस्य धर्मस्तु ये जनाः पापे रमन्ते इति कलियुगस्य लक्षणं २९ ननु श्रीकृष्णे पृथिव्यां वर्तमा
नेपि संध्यारूपेण कलिः प्रविष्ट एवासीत् तत्सत्यं तथापि तावत्स पराक्रमो नाभवदित्यर्थः इत्याह यावदि
ति पराक्रान्तुमभिभवितुं ३० पूर्वोक्तमेव कलिप्रवेशकालमाह यदा देवर्षय इति द्वादशाब्दशतात्म
क इति दिव्येन मानेन संध्यांशाभ्यां सह यो द्वादशाब्दशतात्मकः स कलिः तदा संध्याम् अतिक्रम्य प्रविष्ट इत्यर्थः ३१

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

6

श्री॰ भा॰ द्वा॰ टी॰ ६

कलेः प्रवेशकालमुक्त्वा तस्य कलेर्वृद्धिकालमाह यदेति तदा प्रद्योतनात्प्रभृति वृद्धिं गच्छन् नंदात्प्रभृति स्व
वृद्धिं गमिष्यतीत्यर्थः ३२ ननु यदा कलेर्लिंगमुपलब्धं तदैव प्रविष्ट इति युक्तं ततः पूर्वमेव प्रवेशः ततः यावद्वृ
द्धिरित्यत्र किं प्रमाणं तत्राह यस्मिन्निति प्रतिपन्नं प्रविष्टं इति ज्ञातं पुराविदः पूर्वसमातारः ३३ कलेरनंतरं
कृतयुगप्रवेशमाह दिव्याब्दानामिति चतुर्थे कलौ प्रवेशानाह परिमिते नो प्रवेशानापि सहस्रातीते सतीत्यर्थः कृ
तयुगप्रवेशे चिह्नमाह यदा नृणां मनः आत्मप्रकाशकं भविष्यति तदेति ३४ राजवंशोक्तां स्थितिं ब्राह्म

यदा मघाभ्यो यास्यंति पूर्वाषाढं महर्षयः तदा नंदात्प्रभृत्येष कलिर्वृद्धिं करिष्यति ३२ यस्मि
न्कृष्णो दिवं यातः तस्मिन्नेव तदाहनि प्रतिपन्नं कलियुगं इति प्राहुः पुराविदः ३३ दिव्याब्दा
नां सहस्रांते चतुर्थे तु पुनः कृतं भविष्यति यदा नृणां मन आत्मप्रकाशकं ३४ इत्येष मानवो
वंशो यथा संख्यायते भुवि तथा विट्शूद्रविप्राणां तास्ते ज्ञेया युगे युगे ३५ एतेषां नामलिंगा
नां पुरुषाणां महात्मनां कथामात्रावशिष्टानां कीर्तिरेव स्थिता भुवि ३६ देवापिः शंतनो
र्भ्राता मरुश्चेक्ष्वाकुवंशजः कलापग्राममासाते महायोगबलान्वितौ ३७ ॥ राम ॥

णादिवंशेष्वतिदिशति इत्येष इति यथा यावत्यो भिः तावतीभिरवस्थाभिः तास्ता अवस्था वंशा इति वा पाठः
३५ एतत्कीर्तनं सर्वं वैराग्योपयोगीत्याह एतेषामिति नामैव लिंगं ज्ञापकं येषां तेषां कथामात्रेणैवा
वशिष्टानां कीर्तिरेव स्थिता न तु राज्यं पुत्रादयो वा ३६ कालावशेषत्वान्नाना राजवंशप्रदीनो पुनः प्रवृत्ति
प्रकारमाह देवापिः सोमवंशजः मरुस्तु सूर्यवंशजः कलापग्रामो नाम योगिनामावासः प्रसिद्धः ३७

६

६ A

इममेवप्रकारेमनिचतुर्युगेपर्यायतिकृतमिति ३७ एतेषांनामलिंगानामित्यादियदुक्तं प्रपंचयतिराज
न्नितिपंचभिः ४० ममतंहकृतेत्यनेनमहविवितेभूतद्रोहदहतितिदूयतिकिमीतिराजन्नाम्नः एनेतिनामयस्यत
स्यापि दहस्यतेक्रिमिविड्भस्मेतिवासंज्ञाभविष्यतितन्कृतेतत्दर्थयोभूत तुकभूतेभ्योतुस्यतितत्किंस्वार्थेवे

नाविदेहत्वकालेरेनेवासदेवानुशिष्टितौ वर्णाश्रमयुतंधर्मंपूर्ववन्प्रथयिष्यतः ३८ कृतेत्रेताद्वा
परंचकलिश्चेतिचतुर्युगं अनेनक्रमयोगेनभुविप्राणिषुवर्तते ३९ राजन्नेतेमयाप्रोक्तानरदे
वाजयापरेभूमौममतांकृत्वांतेहित्वेमांनिधनंगताः ४० क्रिमिविड्भस्मसंज्ञांतेराजनाम्नोपि
यस्यच भूतध्रुक्तत्कृतेस्वार्थंकिंवेदनिरयोयतः ४१ कथंसेयमखंडाभूःपूर्वैर्मेपुरुषैर्धृतामत्पु
त्रस्यचपौत्रस्यमत्पूर्वावंशजस्यवा ४२ तेजोबन्नमयंकायंगृहीत्वात्मतयाबुधाः महींममत
याचोभौहित्वांतेदर्शनंगताः ४३ येयेभूपतयोराजन्भुंजंतिभुवमोजसा कालेनतेकृताःस
र्वेकथामात्राःकथासुच ४४ इतिश्रीभागवतेद्वादशस्कंधेद्वितीयोध्यायः २ ॥राम॥

दरकृतनरस्यवेलायांदेहत्वेनभूतद्रोहेदेहविषिनष्टियतोभूतद्रोहेदेहविषिनष्टियतोभूतद्रोहाद्विरयोभवती
ति ४१ ममतप्रकारंप्रपंचयतिकथमितिसेयमखंडाभूःमेपूर्वजैःपुरुषैःधृतासमीरद्दातीमत्पूर्वाचसती
मत्पुत्रादेःकथंस्यादितिशेषं ४२ उभौमहीकायंचत्यक्त्वादर्शनंमृतास्तु ४४ उपसंहरतियेयइतितेसर्वेचकमे
याहिकिंचमात्राःकथामात्राःकृताः ४४ इतिश्रीभावार्थदीपिकायांद्वादशेद्वितीयः २ ॥राम॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री०
भा० द्वा०
टी०
७

7

तृतीये भूमिगीतैश्च राजदोषान्निवार्यते कलौ वर्द्धिष्णुभूयिष्ठदोषदृष्टौ हरेर्नुतिः देहे तां भूमौ च ममतां
कुर्वतस्तो वृथारम्भकत्वं तदेव भूमिगीतैः प्रपंचयति दृष्ट्वात्मादिना आत्मनः पृथिव्या जये व्यग्रानुपक्रान्तान्हास
प्रकारमाह अहो इति १ येन कामेन फेनोपमे पिंडे देहे विस्रम्भिता विश्वासवन्तो नृपा येन तेषां नरेंद्राणां स एव
कामो मोघ एव स्यात् २ काममेव दर्शयति द्वाभ्यां पूर्वमिति इंद्रियार्थलंपटस्य न राज्यप्राप्तिः स्यादिति
प्रथममिंद्रियषड्वर्गं निर्जित्य राजमंत्रिणो जेष्यामः वशीकरिष्यामः सचिवाश्च मात्याः करींद्राः हस्तिपाः

श्रीशुक उवाच दृष्ट्वात्मनि जये व्यग्रान्नृपान्हसति भूरियं अहो मां विजिगीषंति मृत्योः क्रीड-
नकान्नृपाः १ काम एष नरेंद्राणां मोघः स्याद्विदुषामपि येन फेनोपमे पिंडे येऽतिविस्र-
म्भिता नृपाः २ पूर्वं निर्जित्य षड्वर्गं जेष्यामो राजमंत्रिणः ततः सचिवपौराप्तकरींद्रानस्य कंटका-
न् ३ एवं क्रमेण जेष्यामः पृथ्वीं सागरमेखलां इत्याशाबद्धहृदया न पश्यंत्यंतिकेऽन्तकं ४
समुद्रावरणां जित्वा मां विशंत्यब्धिमोजसा कियदात्मजयस्यैतन्मुक्तिरात्मजये फलं ५
यां विसृज्यैव मनवस्तत्सुताश्च कुरूद्वह गता यथागतं युद्धे तां मां जेष्यंत्यबुद्धयः ६ म-
त्कृते पितृपुत्राणां भ्रातॄणां चापि विग्रहः जायते ह्यसतां राज्ये ममताबद्धचेतसां ७ ॥

तैश्च जेष्यामः कंटकान्प्रतियत्नानस्य अपास्य प्रत्यक्कंटकानिति वा पाठः ३ एवं केचिदाशाबद्धहृ-
दयाः ४ एवं केचित्तु न मां जित्वाप्यतितृष्णयाब्धिं विशंतीति देवमिंद्रं यज्ञेन राज्यं साधयितुमिच्छंतीति ते-
तिमंदा इत्याह कियदिति अत्र प्रतकं न पश्यंतीत्यनुवर्तते ५ न देवादृश्यामिनिकुह्वदहेति भूमिगीतं कथय-
न् श्रीशुकर्षिः संबोधयति कुरोद्वह इति तपाठः स्वगामः ६ युद्धदय इत्यस्यैव तत्प्रपंचयति मत्कृत इति ७

९

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

7A

रामोनामस्कचित्रङ्गमायद्वालोकरञ्जनाटायारस्थिरेवनिर्दिष्टः ७ लोकंरावयतिरोदयतीतिलोकरावणः
११ ममितउच्चैर्ममेदमित्युक्तवायेवर्तन्ततेकालेनकथावशेषाःकृताः विभोइतिसम्बोधनेकुरुष्वदेनिवत १२
राजवंशानुकथनस्यतात्पर्यमाहकथाइमाइतिविज्ञानविषयमसारतात्तानेनतोवैराग्यंतयोर्विवक्षा

ममैवेयंमहीकृत्स्नानतेमठैनिवादिनः स्पर्धमानामिथोघ्नन्तिम्रियन्तेमत्कृतेनृपाः ८ पृथुःपुरूर
वागाधिर्नहुषोभरतोर्जुनः मांधातासगरोरामःखट्वाङ्गोधुन्धुहारघुः ९ तृणबिन्दुर्ययातिश्च
शर्यातिःशन्तनुर्गयः भगीरथःकुवलयाश्वःककुत्स्थोनैषधोनृगः १० हिरण्यकशिपुर्वृत्रोरा
वणोलोकरावणः नमुचिःशम्बरोभौमोहिरण्याक्षोथतारकः ११ अन्येचबहवोदैत्याराजा
नोयेमहेश्वराः सर्वेसर्वविदःशूराःसर्वेसर्वजितोजिताः १२ ममतांमय्यवर्तन्तकृत्वोच्चैर्मर्त्य
धर्मिणः कथावशेषाःकालेनह्यकृतार्थाःकृताविभो १३ कथाइमास्तेकथितामही
यसांवितायलोकेषुयशःपरेयुषां विज्ञानवैराग्यविवक्षयाविभोवचोविभूतीर्नतुपारमार्थ्यं
१४ यस्तूत्तमश्लोकगुणानुवादःसंगीयतेभीक्ष्णममङ्गलघ्नः तमेवनित्यंशृणुयादभीक्ष्णंकृ
ष्णेमलांभक्तिमभीप्समानः १५ श्रीराजोवाच केनोपायेनभगवन्कलेर्दोषान्कलौजनाःविध

यावरेषुवंशस्तानांवचोविभूतोःवाग्विलासमात्ररूपाःपारमार्थ्यंपरमार्थोक्तंकथनंभवतीत्य
र्थः १४ कस्तर्हिपुरुषाणामुपादेयःपरमार्थःतमाहयस्त्वितिनित्यंयस्तस्माद्धेतञ्श्रृणुयादभीक्ष्णं १५ का
लिदोषोपचयेसतिभक्तेरसंभवंमन्यमानःपृच्छतिकेनोपायेनेतिविधमिष्यन्तिनाशयिष्यन्तियथा

श्री भाग टी ८

कलियुगे वा परो धर्म इति बुभुत्सया पृच्छति युगानीति ब्रूहीत्यनुषंगः आत्यंतिकानि मया उक्तः पृच्छति प्रल
यकल्पयोः संहारस्थितिकालयोर्मानं चापि वदेत्यनुषंगः मन्त्रेश्वराद्यकालस्येति १७ तत्र तत्र युगधर्मान्स्वाव
दाह कृत इति तज्जनैस्तत्कालीनैर्जनैः दामप्रागदेषतया अभयदानं तदेव प्रथमांके येशोच पादे नोक्तं
विभोस्तु पूर्वस्य धर्मस्य १८ तदा तेनैव तज्जनानाह संतुष्टा इति मैत्राः भूतमैत्रीयुक्ताः श्रमणा आत्माभ्या

युगानि युगधर्मांश्च मानं प्रलयकल्पयोः कालस्येश्वररूपस्य गतिं विष्णोर्महात्मनः १७ श्रीशु
क उवाच कृते प्रवर्तते धर्मः चतुष्पात्तज्जनैर्धृतः सत्यं दयातपोदानमिति पादा विभोर्नृप १८ संतुष्टाः क
रुणा मैत्राः शांता दांतास्तितिक्षवः आत्मारामाः समदृशः प्रायशः श्रमणा जनाः १९ त्रेतायां धर्म
पादानां तुर्यांशो हीयते शनैः अधर्मपादैरनृतहिंसासंतोषविग्रहैः २० तदा क्रियातपोनिष्ठा
नातिहिंस्रा न लंपटाः त्रैवर्गिकास्त्रयीवृद्धा वर्णा ब्रह्मोत्तरा नृप २१ तपःसत्यदयादानेष्वर्धं
ह्रसति द्वापरे हिंसातुष्ट्यनृतद्वेषैर्धर्मस्याधर्मलक्षणैः २२ यशस्विनो महाशीलाः स्वाध्याया
ध्ययने रताः आढ्याः कुटुंबिनो हृष्टा वर्णाः क्षत्रद्विजोत्तराः २३ कलौ तु धर्महेतूनां तुर्यांशो
ऽधर्महेतुभिः एधमानैः क्षीयमाणो ह्यंते सोऽपि विनंक्ष्यति २४ ॥ ॥ ॥

सर्वतः १९ ब्रह्मोत्तरा ब्राह्मणाधिका २१ अनृतेनासत्यं हिंसया दयाया असंतोषेण तपः विग्रहेण दान
मिति यथासंख्यं योज्यं हिंसातुष्ट्यनृतद्वेषैरिति पदक्रमो न विवक्षितः धर्मस्यार्धं ह्रसति क्षीयते अधर्मस्य ल
क्षणैः चिह्नैः पादैरित्यर्थः २२ यशस्विनः कीर्तिप्रियाः क्षत्रद्विजोत्तराः क्षत्रियब्राह्मणप्रधानाः २३

॥ १८

॥ २४ कलौ धर्मपादानां तुर्यांशः चतुर्थांशः एव शिष्यते

८

8A

शूद्रदासोत्तराः शूद्रकैवर्तोद्विप्रधानाः २५ पुमानात्मैवं भूतं वैषम्ये कारणमाह सत्वमिति पंचभिः २६
मनस्त्वबुद्धिस्त्वेंद्रियाणि च सत्वे प्रभवंति प्रतिपाये न वर्तंते २७ यदा कर्मादिषु भक्तिः प्रीतिः तदा र
जोऽनुविधायानं त्रेतायुगं जानीहि २८ काम्यं लोकमेणां विषये यदा प्रीतिः तत्तदा रजस्तमः प्रधानं द्वा
परं जानीहि विषादनं दुःखं ३० कलिदोषानप्यवचयन्नियम्मादित्यादिना यस्मात्कलेर्हेतोः क्षुद्रदृष्यः

तस्मिन्लुब्धा दुराचारा निर्दया शुष्कवैरिणः दुर्भगा भूरितर्षाश्च शूद्रदासोत्तराः प्रजाः २५
सत्वं रजस्तम इति दृश्यंते पुरुषे गुणाः कालसंचोदितास्ते वै परिवर्तंत आत्मनि २६ प्रभवंति
श्रीविष्णुरि ११ यदा सत्वे मनोबुद्धीन्द्रियाणि च तदा कृतयुगं विद्याज्ज्ञाने तपसि यद्रुचिः २७ यदा कर्मसु का
नारजो४ म्येषु भक्तिर्भवति देहिनां तदा त्रेता रजोवृत्तिरिति जानीहि बुद्धिमन् २८ यदा लोभस्त्वसंतोषो मानो दं
भोथ मत्सरः कर्मणां चापि काम्यानां द्वापरं तद्रजस्तमः २९ यदा मायानृतं तंद्रा निद्रा हिं
सा विषादनं शोको मोहो भयं दैन्यं स कलिस्तामसः स्मृतः ३० यस्मात्क्षुद्रदृशो मर्त्याः क्षु
द्रभाग्या महाशनाः कामिनो वित्तहीनाश्च स्वैरिण्यश्च स्त्रियो सतीः ३१ दस्यूत्कृष्टा जनपदाः
वेदाः पाषंडदूषिताः राजानश्च प्रजाभक्ष्याः शिश्नोदरपरा द्विजाः ३२ अव्रता बटवोशौचा भि
क्षवश्च कुटुंबिनः तपस्विनो ग्रामवासा न्यासिनोत्यर्थलोलुपाः ३३ ॥ राम ॥ राम ॥
बेटमतयः ह्रस्वभाग्याः प्रत्यभागाः महाशनाः बहुदाराः वित्तहीना अपि कामिनः स्वैरिण्यश्च स्त्रियः प्रसतीः
प्रमत्ताः ३४ दस्यूत्कृष्टाः प्रचुरा येपुते ३५ अव्रताः विहिताचारशून्याः अशौचा शौचरहिता स्त्रवद्बोव
सचाविगोमिश्रविष्णोनिकुटुंबिनस्त्रशद्दस्याः स्वयं भिक्षाटनपराभविष्यंति नतपस्विनो वनस्थाः

श्री भा० द्वा० ३

पुनरपि स्त्रीणां स्वभावमाह ह्रस्वकाया इति कटुकभाषिण्य इति अप्रियवादिन्यः चौ-
र्यं च माया कपटं च उरु साहसं च यासां ताः ३४ किं च किराटाः वणिजः पणयिष्यंति किं च सर्वे जनाः अनाप-
द्यपि जुगुप्सितां निंदितां वार्तां वृत्तिं साधु मंस्यते ३५ सर्वोत्तममपि पतिं द्रव्यहीनं भृत्याः त्यक्ष्यंति पतयो
भृत्यं विपन्नं रोगादिभिर्व्याप्तमकौलं कुलपरंपरायातं त्यक्ष्यंति पयस्विनीः दुग्धदोह्याः ३६ सौरतेन सौ-
ह्रस्वकाया महाहारा भूर्यपत्या गतह्रियः शश्वत्कटुकभाषिण्यश्चौर्यमायोरुसाहसाः ३४ पण-
यिष्यंति वै क्षुद्राः किराटाः कूटकारिणः अनापद्यपि मंस्यंते वार्तां साधु जुगुप्सितां ३५ पतिं त्यक्ष्य-
न्ति निर्द्रव्यं भृत्या अप्यखिलोत्तमं भृत्यं विपन्नं पतयः कौलं गाश्चापयस्विनीः ३६ पितृभ्रातृसु-
हृज्ज्ञातीन्हित्वा सौरतसौहृदाः ननांदृश्यालसंवादा दीनाः स्त्रैणाः कलौ नराः ३७ शूद्राः प्रतिग्रहीष्यं-
ति तपोवेषोपजीविनः धर्मं वक्ष्यंत्यधर्मज्ञा अधिरुह्योत्तमासनं ३८ नित्यमुद्विग्नमनसो दुर्भि-
क्षकरकर्शिताः निरन्ने भूतले राजन्ननावृष्टिभयातुराः ३९ वासोन्नपानशयनव्यवायस्नानभूष-
णैः हीनाः पिशाचसंदर्शा भविष्यंति कलौ प्रजाः ४० कलौ काकिणिकेप्यर्थे विगृह्य त्यक्तसौ-
हृदाः त्यक्ष्यंति च प्रियान्प्राणान्हनिष्यंति स्वकानपि ४१ न रक्षिष्यंति मनुजाः स्थविरौ पित-
रावपि पुत्रान्सर्वार्थकुशलान्क्षुद्राः शिश्नोदरंभराः ४२ कलौ न राजन् जगतां परं गुरुं त्रिलो-
कनाथानतपादपंकजं प्रायेण
रतं निमित्तं सौहृदं येषां ते अत एव ननंदा श्यालश्च भार्याया भगिनी भ्राता च ताभ्यां संवादो मंत्रालोचनं
येषां ते ननंदुरिति पाठः ३७ पिशाचसदृशाः पिशाचसदृशाः ४० काकिणिके विंशतिवराटिकामा-
त्रेऽप्यर्थे विग्रहं कृत्वा ... ४१ मंदानमेनर्थमाह ... त्रिलोकनाथैरानतं ...

[illegible]

मर्त्या भगवंतमच्युतं यक्ष्यंति पाषंडविभिन्न-
चेतसो येषां ते ४३ ॥

४३

9A

विवशोगृणन्नपिविमुक्ताःकर्माण्येवार्गलाप्रतिबन्धायस्यसः ४४ तदेवंकलिदोषान्नाशयत्येवंनीत्वाप्रस्तु
ततेविस्तारेणोपायमाहपुंसामितित्रिभिः द्रव्यदेशात्मभिःसंभवोयेषांतान्नानाविधान्दोषान्चित्तस्थःस्फुरितः ४५ श्रुतमे
वोपायोनोत्पन्नरतिदृष्टांतमाहयथेतिधातुजंताम्रादिसंसर्गोपजातंदुर्वर्णंमलिनस्वभावमालिन्यंतनउ

यन्नामधेयंम्रियमाणआतुरःपतन्स्खलन्वाविवशोगृणन्पुमान् विमुक्तकर्मार्गलउत्तमांगतिंप्राप्नोति
यक्ष्यंतिनतंकलौजनाः ४४ पुंसांकलिकृतान्दोषान्द्रव्यदेशात्मसंभवान् सर्वान्हरतिचित्तस्थो
भगवान्पुरुषोत्तमः ४५ श्रुतःसंकीर्तितोध्यातःपूजितश्चादृतोपिवा नृणांधुनोतिभगवान्हृत्स्थो
जन्मायुताशुभं ४६ यथाहेम्निस्थितोवह्निर्दुर्वर्णंहंतिधातुजं एवमात्मगतोविष्णुर्योगिना
मशुभाशयं ४७ विद्यातपःप्राणनिरोधमैत्रीतीर्थाभिषेकव्रतदानजप्यैः नात्यन्तशुद्धिंलभतेंत
रात्माययाहृदिस्थेभगवत्यनंते ४८ तस्मात्सर्वात्मनाराजन्हृदिस्थंकुरुकेशवं म्रियमाणोह्य
वहितःततोयासिपरांगतिं ४९ म्रियमाणैरभिध्येयोभगवान्परमेश्वरः आत्मभावंनयत्यंगसर्वा
त्मासर्वसंश्रयः ५० कलेर्दोषनिधेराजन्नस्तिह्येकोमहान्गुणः कीर्तनादेवकृष्णस्यमुक्तसंगःपरं
व्रजेत ५१ कृतेयद्ध्यायतोविष्णुंत्रेतायांयजतोमखैः द्वापरेपरिचर्यायांकलौतद्धरिकीर्तनात

स्थितोवहिरेवहरतिततोयादिएवंयोगिनामपिविस्मरेवनत्वयोगादिकमित्यर्थः ४७ एतदेवविवृणो
तिविद्यागायत्रीसेवनोपासना ४८ आत्मभावंस्वस्वरूपं ५० इदानींकलिंस्तौतिद्वाभ्यांकलेर्दोषनिधेराजन्
तिनितमवंहरिकीर्तनादेवकलौभवति ५२ इतिश्रीभावार्थदीपिकायांद्वादशस्कंधेतृतीयः ३ यत
वैतत्वतथोक्तालयानेमित्तिकादयःततसंसारनिस्तारोहरिकीर्त्यैवआप्यते १ ॥ राम ॥

कलिदोषनिवर्तकं हरिसंकीर्तनादिकं प्रवदन् परमो धर्मः कलाविति प्रश्नद्वयस्योत्तरे उक्तं यथान्तर्दृष्टं प्रलय
कस्य योगमाने चतुर्दीतिनिरिदानीं तान्यसंक्षेपोक्तकालानुवादपूर्वकं निरूपयति कालस्त इति सकलः परमाण
वैधो भेदो परमाणुतामित्यादिना कालः कथितः चत्वारि त्रीणि द्वे चैकं कृतादिषु यथाक्रमं संख्यातानि सहस्रा
णि द्विगुणानि चेति युगमानं च कथितं १ तत्र कल्पमानमाह चतुर्युगेति यत्र चतुर्दश मनवः क्रमेण भवं
ति २ प्रलयस्तु चतुर्विधः नैमित्तिकः प्राकृतिकः प्रत्यस्तिको नित्यश्चेति तत्र नैमित्तिकं प्रलयं मानसहितमाह
तदन्त इति द्विसहस्रं तावान् चातुर्युगसहस्रप्रमाणः सैव ब्राह्मी रात्रिः ३ नैमित्तिकत्वं दर्शयति यत्र यदा वि

श्रीशुक उवाच कालस्ते परमाण्वादिर्द्विपरार्धावधिर्नृप कथितो युगमानं च शृणु कल्पलया
वपि १ चतुर्युगसहस्रं तु ब्रह्मणो दिनमुच्यते स कल्पो यत्र मनवश्चतुर्दश विशाम्पते २ तद
न्ते प्रलयस्तावान्ब्राह्मी रात्रिरुदाहृता त्रयो लोका इमे तत्र कल्पन्ते प्रलयाय हि ३ एष नैमित्तिकः प्रो
क्तः प्रलयो यत्र विश्वसृक् शेतेऽनन्तासनो विश्वमात्मसात्कृत्य चात्मभूः ४ द्विपरार्धे त्वतिक्रान्ते ब्रह्म
णः परमेष्ठिनः तदा प्रकृतयः सप्त कल्पन्ते प्रलयाय वै ५ एष प्राकृतिको राजन्प्रलयो यत्र लीय
ते अण्डकोशस्तु संघातो विघात उपसादिते ६ पर्जन्यः शतवर्षाणि भूमौ राजन्न वर्षति तदा नि
रन्ने ह्यन्योन्यं भक्षमाणाः क्षुधार्दिताः ७ क्षयं यास्यन्ति शनकैः कालेनोपद्रुताः प्रजाः ७

सृक् श्रीनारायणः विश्वमात्मसात्कृत्य तस्मिन्नुपसंहृत्य शेते ग्रासपूर्वं ब्रह्मा च तस्मिन् शेते तस्य भेदावि
वेदयाचा ब्रह्मणो यथानन्तासनत्वमुक्तं ब्रह्मणो निद्रानिमित्तीकृत्य प्रवर्तमानो लोकत्रयप्रलयो नैमित्तिक
इत्यर्थः ४ प्राकृतिकं प्रलयमाह द्वाभ्यां द्विपरार्धेन ब्रह्मणः आयुषि महदहंकारपञ्चतन्मात्राणि ५ संघातः
महदादिकार्यभूतः प्रकृतीनां तत्कार्यं ब्रह्माण्डस्य च तत्प्राकृतिक इत्यर्थः विघाते कारणे उपसादिते स

10A

सामुद्रादिकं सर्वं रसं रविः पिबते आकर्षति ८ अनिलवेगेनेताः वायुवेगेद्धृताः अनिलवेगो वा इति पाठे अनिले
न वेगो यस्मात् रविरश्मिभिः पीतमुदकं च दहतीत्यर्थः अनिलवेगो वा इति पाठे ग्रामः भूविवरान्या
तलादीन् भूम्यान् रविणा दैहिकरसाकर्षणात् पातालरहितान् ९ शिखाभिर्ज्वालाभिः १० किंचिदथ

सामुद्रं दैहिकं भौमं रसं सांवर्तको रविः रश्मिभिः पिबते घोरैः सर्वं नैव विमुंचति ८ ततः संवर्तको
वह्निः संकर्षणमुखोत्थितः दहत्यनिलवेगोत्थः शून्यान् भूविवरानथ ९ उपर्यधः समन्ताच्च शि
खाभिर्वह्निसूर्ययोः दह्यमानं विभात्यंडं दग्धगोमयपिंडवत् १० ततः प्रचंडपवनो वर्षाणा
वा४ मपि कंपाने पुरः संवर्तको निःश्वसन् सह तेनाभ्रं ११ ततो मेघकुलान्यत्र चित्रवर्णान्यनेकशः प्रा
तेव पाणि वर्षंति निनदंति रभसस्वनैः १२ ततः प्रकोष्ठकं विश्वं ब्रह्मांडविवरांतरे १३ ततो भूमेर्गो
व यगुणो ग्रसत्याप उदप्लवे ग्रस्तगंधा तु पृथिवी प्रलयत्वाय कल्पते १४ अपां रसमथो तेजस्ता
लीयंते ध्वनीरसाः ग्रसते तेजसो रूपं वायुस्तद्धृतेन तदा १५ लीयते चानिले तेजो वायोः खं ग्रस
ते गुणं स्पर्शं विशति खं राजेन्द्र तस्य नभसो गुणं १६ शब्दं ग्रसति भूतादिर्नभस्तमनुलीयते ते
जसश्चेन्द्रियाण्यंगदेवा वैकारिको गुणाः १७ महान् ग्रसत्यहंकारं गुणाः सत्वादयश्च तं ग्रसतेव्या

कृतं कालप्राप्ते संवर्तकः पवनो वायुर्वातिनिःश्वसनसाहतेन विभ्रमं भवति ११ रभसस्वनैः तीव्रगर्जितैः १२
ब्रह्मांडविवरांतरे ब्रह्मांडच्छिद्रमध्यगते विश्वं प्रकोष्ठकं प्रकाशिवोष्टकाशं भवति १३ उदप्लवे उदके
न प्लाविते सति प्रलयत्वाभावाय १४ भूतादिस्तामसोऽहंकारः गुणैर्हेतुभिः सह १७ अव्याकृतं प्रधाने १८

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री भा टी ११

न स्यात्तल्लयो नास्तीत्याह न तस्येति कालावयवैरहोरात्रादिभिः गुणाभावविकाराः परिणामः विपरिणामः अ
पक्षयो ग्लानिश्च विकारस्तु नेत्येवं सर्वदा एकरूपं ह्येतदित्यर्थः अव्ययमपचयशून्यं सर्वहेतुः कारण
मिति ॥१८॥ किंच वागादयो वा यस्याविषया यस्य विकाराभवेतिस्फुटं तत्र तदेवाह न यत्रेति द्वाभ्यां लोक
कल्पः लोकरूपः सन्निवेशो रचनाविशेषः ॥१९॥ स्वप्नजाग्रत्स्वप्नजागरावस्थाः सुषुप्तं न भवति इन्द्रियाद्यभा
वात् शून्यमिव ततश्च हेतुः अप्रतर्क्यं न पुनः शून्यमेवेत्याह तदादिभि ॥२०॥ उपसंहरति लय इति शक्तयः सत्त्वा

न तस्य कालावयवैः परिणामादयो गुणाः अनाद्यनन्तमव्यक्तं नित्यं कारणमव्ययं ॥१८॥ न यत्र वा
चो न मनो न सत्त्वं तमो रजो वा महदादयोऽमी न प्राणबुद्धीन्द्रियदेवता वा न सन्निवेशः खलु लो
ककल्पः ॥१९॥ न स्वप्नजाग्रन्न च तत्सुषुप्तं न खं जलं भूरनिलोऽग्निरर्कः संसुप्तवच्छून्यवदप्रतर्क्यं तन्
मूलभूतं पदमामनन्ति ॥२०॥ लयः प्राकृतिको ह्येष पुरुषाव्यक्तयोर्यदा शक्तयः संप्रलीयन्ते
विवशाः कालविद्रुताः ॥२१॥ बुद्धीन्द्रियार्थरूपेण ज्ञानं भाति तदाश्रयं दृश्यत्वाव्यतिरेकाभ्या
माद्यन्तवदवस्तु यत् ॥२२॥

हयः ॥२२॥ आत्यंतिकं लयमाह बुद्धीन्द्रियेति द्वाभ्यां आत्यंतिकलयो मोक्षः
स च ब्रह्मज्ञानेन सर्वप्रपंचस्यात्मकः न च प्रपंचस्यात्मवस्तुत्वे लयः संभवतीति ज्ञानस्य ब्रह्मणः पृ
थक् तस्यासत्त्वमुपपादयति बुद्धिश्च इंद्रियाणि च अर्थाश्च तेषां ग्राहकं करणग्राह्यरूपेण तेषामाश्रयं
ज्ञानमेव भाति न पृथक् तत्र हेतुमाह दृश्यत्वाव्यतिरेकाभ्यामिति यतो यदा आद्यन्तवद्वस्तु अन्त्रैवंप्र
योगः विमतं मतं न भवति दृश्यत्वात् कारणाव्यतिरेकान्न आद्यन्तवत्त्वाच्च रज्जुसर्पादिवदिति ॥२३॥

११

नत्राव्यतिरेकं दृष्टांतेन प्रपंचयति दीपवदिति दीपवदत्र रूपाणां तेनो विषोषाणां यथा तेन सोन्वयव्यतिरेकः त
थाधीः कर्तृत्वादिकरणानि मात्राविषयाः स्वतादृग्रूपाः पृथगस्य ब्रह्मकार्यत्वात ननैवं कार्यकारण
योरभेदे कार्याणि नवेकारणस्यापि मलत्वप्रसंगेन तत्राह अन्यतमादिति कार्यादन्यत्र भानव्यतिरिक्ता दृग्रूपाः प्र
पंचादृग्रूपाणि व्यतिरेकः प्रपंचस्य न ततो नास्ति व्यतिरेक इत्यर्थः २२ यदा तु बुद्धेरसत्त्वं तदा तस्याः नोप
तरामसत्त्वमित्यप्रायेणाह बुद्धेरिति ननु विश्वं तेन मयि आसानामेतावद्वस्यात बुद्धेरित्याशंक्याह मायामा
त्रमिति इदं विश्वं तेन समाजदृयं २३ आपातवदित्यस्य हेतोरसिद्धिमाशंक्य मायत्वेन साधयति य

दीपवद्दृग्रूपं ज्योतिषा न पृथग्भवेत् एवं धीः स्वानि मात्राश्च न स्युरन्यतमात्मना २४ बुद्धे
र्जागरणं स्वप्नः सुषुप्तिरिति चोच्यते मायामात्रमिदं राजन् ज्ञानानां मम तुप्यतां मतिः २५ यथा जलधया
व्योम्नि भवेति न भवं निव ब्रह्मणीदं तथा विश्वमवयव्युदयाप्ययात् २६ सर्वत्र सावयवः प्रोक्तः सर्वा
वयविनामिह विनार्थेन प्रतीयेरन्पटस्यैवाङ्ग तंतवः २७

घेति घटवदीति यत्सावयवं तदाद्यंतवत् घटादिवदित्यर्थः अत उदयाप्ययात् आद्यंतवद्विश्वं सं भवतीत्य
थीः यदा दृग्योगे वा मायाविनादिविश्वमिथ्यात्वं ब्रह्मात तदवदित्वात न सत्यमित्यनेन साध्यते दृष्टांतस्तु पूर्वोक्तधी
नि दृष्टांतस्त्वागमप्रापितस्वप्नवत्त्वमात्रेणानुमिथ्यात्वे इति २८ अन्यतमाहतादिति मतिस्तानेकारणस्य स
त्वेन उपपादयति सत्यं हीति अवयवः कारणं प्रोक्तः वाचारंभणं विकारो नामधेयं श्रुतिकेनैव सत्त्वं इत्यादिश्रु
निभिः अवयवैरुक्तिमिः पटपीयन्ते इति विनेति अंग हे राजन विश्वं मायार्थेन अवयविना पृथगेव अवयवाः प्रतीयेरन

श्री॰
भा॰ टी॰
१२

12

ननु कार्याभावे कारणानवस्थानात् कुतो ऽद्वैतेन सत्त्वं तदपि नास्तीव सत्त्वमित्याह यदीति सामान्यं कारणं विशेषः
कार्यं न इदं प्रमाणं अन्योन्यापाश्रयात् नापरस्यानपेक्षत्वेन निरूपणासहत्वादित्यर्थः अतः कारणमसत् यदि तद्व्यापक
त्वमित्यादिकमपि परस्परापेक्षत्वात् आद्यन्तवत्त्वात् तत्सर्वमवस्तु इत्यर्थः यद्वा न त्वेवं द्वैतं तरमेतत् यदुपलभ्यते स
भ्रमः सामान्यविशेषरूपत्वात् स्वप्नवत् अन्योन्यापाश्रयत्वात् इतीदमपि द्वैतं तरंगगुणगुणि विशेष्यव्याप्यव्याप
कोनादिरूपेणापरस्परार्थीनत्वसिद्धत्वात् यथाभूतत्वादितिनिगमयति अतो वक्षाद्यन्तवत्त्वात् सर्वमवस्त्विति २८ नद्व
मनेनैवैतेन भिः प्रपंचस्यासत्त्वे प्रमाणानि ननु तत्र शंका न नु प्रपंचस्यापि प्रपंचस्यापि प्रकाशमानत्वात् आत्मवत्स

यत्सामान्यविशेषाभ्यामुपलभ्येत स भ्रमः अन्योन्यापाश्रयात्सर्वमाद्यन्तवदवस्तु यत् २८ विकारः ख्या
यमानोऽपि प्रत्यगात्मानमन्तरा न निरूप्योऽस्त्यणुरपि स्याच्चेत्सम आत्मवत् २९ न हि सत्यस्य नानात्व
मविद्वान्यदि मन्यते नानात्वं छिद्रयोर्यद्वज्ज्योतिषोर्वातयोरिव ३० ॥ राम ॥ राम ॥

ननु किं न स्यादिति तत्राह विकार इति ख्यायमानः प्रकाशमानोऽपि विकारः प्रपंच प्रत्यगात्मप्रकाशो भवेत्
न यावत् सन्निरूप्यात्मवत् स्यात् प्रकटरूपः स्यादित्यर्थः २९ ननु तत्त्वत आह नहीति न नु सत्यस्यात्मनो ऽसौ
व द्वैतरूपेण नानात्वमस्त्येव तत्राह दयस्येवं तेनो नानात्वं मन्यते न तु विद्वान् कथं तर्हि तयोर्भेदव्यवहारः उपाधिकृ
त इत्याह नानात्वमिति तत्र छिद्रयोः घटाकाशमहाकाशयोरिवेति परिच्छेदहेतोः ज्योतिषोराकाशजल
स्थसूर्ययोरिवेत्युपाधिकृतविकारमदसद्भावेनानयोर्वायुशरीरस्थवायोरिवेति क्रियाभेदवत्स्थाणुवत्प्र
पंचव्यवहारोहेतेन नैवं तेह्येतेन तस्य पृथुत्वियथेति ३० ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

12A

क्रियाभिः न त्वचनाभेदैः बहुधाकाष्ठकं तु समालात लाकोयादिरूपेण लौकिकवैदिकैर्वचोभिर्ने
नेरहंकारोपहितैः ३१ नन्वहंकारस्यैकत्वे ब्रह्मस्वरूपावरणेन भेदव्यवहारहेतुत्वं तस्य सकारणभू
तब्रह्मावरकत्वात् सम्भवति आवरणे वा तस्यापि प्रकाशस्य सम्भवादित्याशंक्य दृष्टान्तमाह यथेति अर्के
रूपमयमेवमेव रूपेण परिणतावर्षा तिग्मरश्मिमालादिनि सम्यगाविर्भूतप्रतिष्ठिते आदित्यान्यायने ह
ष्टिहेहरेणेति मत्वा अस्मादिवचनात् तस्मादर्कप्रभवः अर्कोणवृष्टिः प्रकाशितस्य तमः स्वरूपभू
य यथादित्यं बहुधा समीहते हि भिः क्रियाभिर्व्यवहारमलमेव एवं वचोभिर्भगवानथोत्तमो
व्याख्यायते लौकिकवैदिकैर्जनैः ३१ यथा घनोर्कप्रभवो…दर्शितो ह्यर्कांशभूतस्य चक्षुषस्त
मः एवं त्वहं ब्रह्मगुणस्तिदितो ब्रह्मांशकस्यात्मनस्यात्मबंधनः ३२ घनो यदार्कप्रभवो
विदीर्यते चक्षुः स्वरूपं रविमीक्षते तदा यदा ह्यहंकार उपाधिरात्मनो जिज्ञासया नश्यति तर्हि
तोनुस्मरेत् ३३ यदैवमेतेन विवेकहेतिना मायामयाहंकरणात्मबंधनं छित्वाच्युतात्मान
भवोवतिष्ठेत तमाहुरात्यंतिकमंगसंप्लवं ३४ नित्यदा सर्वभूतानां ब्रह्मादीनां परंतप उ
तोर्कदर्शनप्रतिबंधको भवति एवं ह्यहंकारः ब्रह्मगुणाद् ब्रह्मकार्यभूतः तदीतितस्ते नैव प्रकाशित
स्य आत्मनो ब्रह्मांशात्मबंधनः ब्रह्मस्वरूपदर्शनप्रतिबंधको भवति ३२ घनतुल्यो ह्यहंकारनाशे स्वरू
पदर्शनं भवतीत्येतेन दृष्टान्तेनैवाह घन इति आत्मन उपाधिजिज्ञासया विचारेण तर्हितदा स्वरूपम
रेत् प्राप्नुयात् ब्रह्माहमिति पश्यतीत्यर्थः ३३ सोयमात्यंतिकः प्रलय इत्याह यदैवमिति विवेकहे
तिना ज्ञानखड्गेन अहंकारणात्मबंधने छित्वा अच्युतपरिपूर्ण आत्मानुभवतीत्यर्थः ३४ नित्यप्रलय

दी

१८

कृतं तत्त्वत्राह कालस्रेति परिणामिनां नदीप्रवाहप्रदीपज्वालादीनां या उच्चनीचावस्थाः ताः कालस्रो
तोजवेनाशुह्रियमाणस्य देहादेर्दृश्यमानाः तदेव नित्यदा जन्मप्रलयहेतवो भवन्तीति ३५
देहः प्रतिक्षणं प्रध्वंसी प्रतिक्षणमवस्थाभेदस्याविद्यमानत्वात् प्रदीपादिवदित्युपमाने यदि प्रतिक्षणम
वस्था भवन्ति तर्हि किं न दृश्यन्ते अतो हेतोरसिद्धमित्याशंक्याह अनाद्यन्तवता कालेन ज्ञायमाना अवस्था
नैव दृश्यन्ते आकाशे गच्छतां ज्योतिषां वेगादीनां गमनागमनावस्थाविशेषा नैव दृश्यन्ते तद्वत् अनाद्य
कालस्रोतोजवेनाशु ह्रियमाणस्य नित्यदा परिणामिनामवस्थास्ता [illegible] जन्मप्रलयहेतवः ३५
अनाद्यन्तवतानेन कालेनेश्वरमूर्तिना अवस्था नैव दृश्यन्ते वियति ज्योतिषामिव ३६ नित्यो नै
मित्तिकश्चैव तथा प्राकृतिको लयः आत्यन्तिकश्च कथितः कालस्य गतिरीदृशी ३७ एताः कुरु
श्रेष्ठ जगद्विधातुर्नारायणस्याखिलसत्त्वधाम्नः लीलाकथास्ते कथिताः समासतः कार्त्स्न्येन
नाजोऽप्यभिधातुमीशः ३८ संसारसिंधुमतिदुस्तरमुत्तितीर्षोर्नान्यः प्लवो भगवतः पुरुषोत्त
मस्य लीलाकथारसनिषेवणमंतरेण पुंसो भवेद्विविधदुःखदवार्दितस्य ३९ ॥ ॥
तेषां प्रदेशं पुनरग्राग्ण प्रतिक्षणमन्यावस्थाः कल्प्यन्ते न दृश्यन्ते अपि वा ज्योतिषां गत्यादिदर्शनेन मध्यवर्तिन्यो
वस्थाः कल्प्यन्ते इति न हेतोरसिद्धत्वमर्थः ३८ उपसंहरति नित्य इति पुराणार्थमुपसंहरति एता इति
३ लीलाविग्रहाः कथाः अजो ब्रह्मापि कार्त्स्न्येनाभिधातुं नेशः ३८ ननु यदि साकल्येनाभिधातुं
न शक्यते तर्हि किं तन्मात्राभिधानेन तत्राह संसारेति विविधदुःखमेव दवो दावानलस्तेनार्दितस्य पीडि
तस्य उत्तितीर्षोः पुंसः श्रीभगवतो याः लीलाः तासां कथाः तासां रसः तन्निषेवणमंतरेणान्यः प्ल

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

13A

श्रोतृवक्तृपरंपरयैतस्य प्रवृत्तिमाह पुराणसंहितामिति त्रिभिः ४१ स वै बादरायणः प्रीतः सन्मह्यं संहि-
तां प्राहेति पूर्वेणान्वयः ४२ असौ सूत इति पुरतः स्थितं निर्दिशन्नाह नैमिषालये नैमिषारण्यस्थाने ४३ २
इति श्रीभागवतभावार्थदीपिकायां द्वादशे चतुर्थोऽध्यायः ४ एवं मितं समासेन परब्रह्मोपदेशात्ततः राज्ञस्तक्षकसं-
दंशान्मृत्युभीतिनिवारणाय तत्पुराणोक्तमेव तत्त्वं प्राप्नोतीत्यभिप्रेत्य पुराणार्थमनुस्मारयति अत्रेति

पुराणसंहितामेतामृषिर्नारायणोऽव्ययः नारदाय पुरा प्राह कृष्णद्वैपायनाय सः ४१ स वै म-
ह्यं महाराज भगवान्बादरायणः इमां भागवतीं प्रीतः संहितां वेदसंमितां ४२ एतां वक्ष्यत्य-
सौ सूत ऋषिभ्यो नैमिषालये दीर्घसत्रे कुरुश्रेष्ठ संपृष्टः शौनकादिभिः ४३ इति भागवते द्वा-
दशस्कंधे परमार्थनिर्णयो नाम चतुर्थोऽध्यायः ४ श्रीशुक उवाच अत्रानुवर्ण्यतेऽभीक्ष्णं
विश्वात्मा भगवान्हरिः यस्य प्रसादजो ब्रह्मा रुद्रः क्रोधसमुद्भवः १ त्वं तु राजन्मरिष्येति पशु-
बुद्धिमिमां जहि न जातः प्रागभूतोऽद्य देहवत्त्वं न नंक्ष्यसि २

अयं भावः जनानां कर्मवशादपि यस्य प्रसादजः कोपाच्च ब्रह्मरुद्रौ हि विदेहिनः ततो जातत्वात्परतंत्राः सर्वे स देहिनां
तु देहस्वरूपस्य कोपप्रसादेभ्यो न हि तं त्वं तस्य विश्वस्यात्मा भगवानत्रानुवर्ण्यते अत एवं भूते श्रीभगवति स्मृते एव
ततो ज्ञानोपायस्त्वद्रूपशंकेति १ तेषु नः ज्ञानार्थमेवेत्यनुस्मारयति पशुबुद्धिमविवेकं यस्मात्त्वं तत्त्वमसि जन्मसत्य-
तः ज्ञानोपायस्त्वद्रूपशंकेति १ न पुनः ज्ञाता स्यादेवेत्यनुस्मारयति पशुबुद्धिमविवेकं यस्मात्त्वं नंक्ष्यसि
न ग्राहं न जातः स्थितिपादेहः प्रागभूत एवाद्य जातो नेत्याति च न देवे वर्त्तते पूर्वं नाभूः नवा यज्जातो भिद्यते नतं

हरिः

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
महा
टी
१४

14

ननु बीजांकुरवत्तस्मात्सुत्रद्रुपेणात्मैव मेवमवनिषद्याहश्रुतिः ननः पुनरंकुरात्तद्वीजमिवयोजारिद्रुपेणा
पिस्वयमेव भवसि पिता पुत्रेणापितृमान्योनियोनातिश्रुतेः अत स्तेषन पुष्पत्सकथं ने त्वामीतिचेत
न जाहृतनभविष्यामिइति भूतापुत्रयोजारिद्रुपवान बीजांकुरवन्नभविष्यामि यस्मादेहादेःव्यतिरिक्त
स्वयथानलःकाष्टानदेहादेहोजायतेनात्मेति भावः ३ तस्मादीनांदेहद्वयमत्वेदृष्टांतेन प्रपंचयति
स्वमेयथात्मनःपिरःछेदेस्वयंपपद्यति एवं जागरणेपियस्माद्देहस्यापि वनादिकोपपद्यतितनत्तद्देदे

न मे विद्याभिभूतानां पुत्रयोजारिद्रुपवान बीजांकुरवद्देहादेर्व्यतिरिक्तोयथानलः ३ स्वप्नेय
था शिरःछेदेपंचत्वाद्यात्मनःस्वयं यस्मात्प्रपतिदेहस्यतत्तथात्माह्यतोमरः ४ घटेभिन्नेय
थाकाशआकाशःस्याद्यथापुरा एवं देहेमृतेजीवोब्रह्मसंपद्यतेपुनः ५ मनःसृजतिवैदेहा
न्गुणाकर्माणि चात्मनः तन्मनःसृजतेमायाततोजीवस्यसंसृतिः ६ ॐ नमोनारायणाय

चात्मन ६ उदेपुनस्तात्रैवस्तुतःचात्मोजामरश्चेत्यर्थःजइत्यंमात्मनःपितृपुत्राभ्यामत्रमेयोभवाप्य
योनभवाप्ययपवस्तुनामभिन्नोदयस्तस्मादिति ४ तस्माद्देहोपाधिकोयमात्मनोजन्मादिसंसा
रभ्रमःतस्मादुपाधिनिवृत्तौमुच्यतइतिमदृष्टांतमाहद्वाभ्यांइति यथापुरावटोपाधेःपूर्वेमिवपुनर्घ
टेभिन्नेनष्टेनवस्पष्टकाशआकाशएवस्याद्यथा एवंदेहेमृतेनवस्तोवेनस्तीनेसति ५ नानेनस्वयं
संभावितंमायाकृतमात्मनोदेहाद्युपाधिसंबंधप्रकारमाहमन इतिमनआत्मनोदेहादीनसृजतीति

स्वमनो मायासृजति ततो मायाश्रुपाधिमत्प्रदाया न

१८

पतदेव मतहृहीतमादमार्थेन सविदेनेति दीपस्यान्योति यो दीपस्तं न्वालाङ्कयः परिणामः तच्चैतं लक्ष्यानीयंका॰
मेनदधिष्ठानलक्ष्यानीयं मनः वर्तिस्थानीयो देहः शुद्धिसंयोगस्थानीयाध्यासा दीपस्थानीयः संसारः इति
यो भेदे देहान्तः देहत्तिबंधनः यदा देहनतो मतसेनत्वात्मनः १ अनो दीपवत्संसारएवनघपतितत्वा
स्मन्यो निर्वेदिप्याहनतिन वततनुपती युभान आत्माकृतइत्यतआद्रयइति व्यक्ताव्यक्तयोः स्थूलसूक्ष्म॰
देहयोः परः अन्यः पतः स्वयंज्योतिः पवतेषपंचयति आकाशइवेति आयायो देहादेः पंचवस्य भुवोति
विकारः नात्स्वतउपमाक्यस्य सोतेनोपसः ततो विभुः अतस्तमेव चिंतयेत्याह एवमिति आत्मस्थं देहा॰
सेद्रायधिष्ठानवर्तीति शुद्धि संयोगो यावदीयते ततो दीपस्य दीपत्वमेवं देहतो भवः १ रजःसत्व
नमो हृत्याजायते ह्यविनष्टपति २ ततत्रात्मा स्वयंज्योतिर्व्यक्ताव्यक्तयोः परः आकाशइव॰
वाथाणुभुवोनेतोपमत्वातः ८ एवमात्मानमात्मस्थमात्मनैवात्मरूपमभो बुद्धानुमानगोचे
शपावासदेवानुचिंतया ९ बोदितो विमर्शकेन तत्वं धर्पतिततत्कः मत्पवेनोपपथदर्शिति
मत्पतो मत्स्यमीस्वरे १० अहंब्रह्मापरेधाम ब्रह्माहंपरमेष्पदं एवंसमीक्ष्यज्ञात्मानेयात्मन्मत्मा॰
थायमिकले ११ दृष्टांततत्वकपाटेलेलिहानं विषाननैः नद्रष्टासिम्पशीरेच विश्वचष्टपथगा
उपाधिस्थिते आत्मस्वरूपविचारयन्ननुमातगर्भितपाद्रहष्टष्टरूपान्वयव्यतिरेकतत्वपत्तया १२ एवंचसति
नतत्कोनदृहेतव्याहृत्वोक्तिरइतिनतत्रहेतवः स्मसवइतिमत्पहेतवः १३ विमर्शप्रकारेप्रदर्शयन् न
तत्कादर्पोनर्पोवतिहाम्यांशोकाभ्यां याहं सब्रह्मैव यब्रह्म तदहमेवेति समीक्षत तत्राहंब्रह्मेतिथा
वतया जीवस्य शोकादिनिवृत्तिः ब्रह्माहमिति भावनया च ब्रह्मणः पारोत्यनिवृत्तिर्निर्भवतिरतिव्याप्तिः

८

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भा°द्वा°
टी°
१५

15

श्रीहरेःचेष्टामात्मनःयत्पृष्टवानन्तदेतत्तेकथितंशिष्यस्यकृतार्थतापरीक्षणायपृच्छतिकिमिति १३ इ
तिश्रीभावार्थदीपिकायांद्वादशेपंचमः ५ षष्ठेपरीक्षितोमोक्षःसर्पदोमादितत्सुतात् वेदशाखावि
भागोमौनिवृन्दव्यासस्यवर्णनेऽपत्तत्रश्रीमत्श्रीभागवतेनामपुराणेनिष्पाद्यानिविलोमस्यश्रीहरेय॰
पुराणानिनिखिलेवान्मतिपृष्टतीतिवयातेनश्रुतःसमेतननतेतश्रुवनतेनमूर्ध्नातत्पादतत्त्वमुपसत्यतत्पादो
एतत्तेकथितंतातयदात्मापृष्टवान्नृप हरेर्विश्वात्मनश्चेष्टांकिंभूयःश्रोतुमिच्छसि १३ इतिश्री
भागवतेद्वादशस्कंधेपंचमोध्यायः ५ सूतउवाच एतन्निशम्यमुनिनाभिहितंपरीक्षिद्व्या
सात्मजेननिखिलात्मदृशासमेन तत्पादमूलमुपसृत्यनतेनमूर्ध्नाबद्धांजलिस्तमिदमाहसवि
ष्णुरातः श्रीराजोवाच सिद्धोस्म्यनुगृहीतोस्मिभवताकरुणात्मना श्रावितोयच्चमेसाक्षादना
दिनिधनोहरिः २ नात्यद्भुतमहंमन्येमहतामच्युतात्मनां अज्ञेषुतापतप्तेषुभूतेषुयदनुग्रहः
ताव२ ३ पुराणसंहितामेतामश्रौष्मभवतोवयं यस्यांखलूत्तमश्लोकोभगवाननुवर्ण्यते ४ भगवंस्त
क्षकादिभ्योमृत्युभ्योनबिभेम्यहं प्रविष्टोब्रह्मनिर्वाणमभयंदर्शितंत्वया ५ अनुजानीहिमां
ब्रह्मन्वाचंयच्छाम्यधोक्षजे मुक्तकामाशयंचेतःप्रवेश्यविसृजाम्यसून् ६ ॥ ॥
शिरसिनिधायेत्यर्थः १ सिद्धःकृतार्थोस्मियतःअनुगृहीतोस्मिअनुग्रहमेवाह यच्चसाक्षात्श्रावितः
स्वपाहान्याविलापयनेच २ अज्ञेषुअश्रुतवंतःभवतःसकाशात् ४ सिद्धोस्मीत्युक्तंतदेवाविष्करोतिहे
भगवन्निःशियन्तत्त्वदर्शितेब्रह्मप्रविष्टःकथंभूतमभयंयतोनिर्वाणंकैवल्यरूपं ५ किंभूयःश्रोतुमि
च्छसीत्युक्तंतत्राहनहिकिंचितश्रोतुमिच्छामिकेवलमनुज्ञांदेहीत्याहवाचमिन्द्रियवृत्तिंप्रवेदृया
णांवाचंनियच्छामिकामाःआशयोनरायणःब्रह्मकाशोऽसिन्तदासनायेननतच्चेतनमश्यारुत्तमेप्रवेश्यश्रस

15A

ननु किंशाणात्यागेन किं चिकालं स्नानं निषेधो भवेदिति चेन्न आह अग्नस्तानं चेति वक्रणान्नत्वं स्काण स्वनत्वं तत्कृत्य
दैवेन्याहमभावतेति ॥ आत्मनावृष्याग्नात्मानं मनः आत्मनि पन्यकञ्चकाप्य समाधाय श्रीपरमात्मानंद
ध्यौ अ संदायः लीनप्राणः निस्त्वहाश्यः यथात्मरूः स्याणाः ॥६॥ तमेव विधिनाहिप्राक्कल्पेशागे पर्विहितं विद
मे ॥१०॥ तदेवं ब्रह्मभूतेन तस्मिनननटत्कागमनादिकं पिहृष्यषणामिवाभवदिति निदर्शायन्नि तत्त्वकरोति विभि

प्रजानेव निरंतमेनाविन्नानन्निष्टया भवता दर्शितं हि मे परं भगवतः पदं ॥१॥ सूत उवाच इत्य
कः तमनुज्ञाप्य भगवान्वादरायणिः नगाममित्वभिः साकं नरदेवेन पूजितः ॥८॥ परीक्षिदपि
राजर्षिरात्मन्यात्मानमात्मना समाधाय परं दध्यावस्पंदासुर्यथा तरुः ॥९॥ प्राक्कूले बर्हिष्यासी
नो गंगाकूल उदङ्मुखः ब्रह्मभूतो महायोगी निःसंगश्छिन्नसंशयः ॥१०॥ तक्षकः प्रहितो विप्राः
क्रुद्धेन द्विजसूनुना हंतुकामो नृपं गच्छन्ददर्श पथि कश्यपं ॥११॥ तं तर्पयित्वा द्रविणैः निवर्
त्य विषहारिणं द्विजरूपप्रतिच्छन्नः कामरूपो दशन्नृपं ॥१२॥ ब्रह्मभूतस्य राजर्षेर्देहोऽहिगर
लाग्निना बभूव भस्मसात्सद्यः पश्यतां सर्वदेहिनां ॥१३॥ हाहाकारो महानासीद्भुवि खे दिक्षु
सर्वतः विस्मिता ह्यभवन्सर्वे देवासुरनरादयः ॥१४॥ देवदुंदुभयो नेदुर्गंधर्वाप्सरसो जगुः ववृषुः

हेविपा ॥ नविषचिकित्सयापरीक्षिदृष्टत्तेणानदृष्यानेनायामाक्रेतेनतस्यालीढवदहदूत्पमभस्मभूत
स्यपुनर्कुगादिकमेवाणेस्यापनादिषहारिणंनदपेक्षितः द्रविणोर्थनैः सेनश्यैननतोनिवर्त्यद्विजरूपे
णाविरोहितः सनगृहदशान ॥ नतुपुनर्कत्यामिवजानेदस्मादहब्रह्मभूतस्येति ॥ नतुसर्वेषादेः खे

श्री
॥
श्रीमद्भागवतस्कन्धद्वादशे टीकायां पत्रं
८५

श्री
भागा
टी
१२

प्रासंगिकमाह नन्वेनत्वरस्यादिसर्वोभिवारसत्त्रेहि नैःसहवर्तमानः यथावदातत्त्वावेतिवा सर्वोवादे
नेकारणमाह संक्षुब्धरेति १६ कस्मान्नतक्षको नदह्येतेत्यत्राहः संतोहिजाऊव्रः तमिति १८ अवनिजः प्र
तिपाद्दसहेन्द्रं इन्द्रसहितः किमितिनपात्यते २ रातोवाचः अत्रागमनद्वः सातेघमह्वानेदर्प्यीयतेन

नन्वेनयः स्वपितरं कृतवान्तत्क्षकमभिलक्ष्य यथावृत्तावसंक्षोढोनागात्मत्रेसहद्विजैः १६ सर्पस=
त्रेसमिद्धाग्नौ दह्यमानान्महोरगान् दृष्ट्वेन्द्रं भयसंविग्नः तक्षकः शरणंययौ अपश्यंस्तक्षकं १७
तत्रराजापारीक्षितोद्विजान् उवाचतक्षकः कस्मान्नदह्येतोरगाधमः १८ तंगोपायतिराजेन्द्रश
क्रः शरणमागतं तेनसंस्तंभितः सर्पः तस्मान्नाग्नौपतत्यसौ १९ पारीक्षितइतिश्रुत्वाप्राहर्त्वि
विजउदारधीः सहेन्द्रः तक्षकोविप्रानाग्नौकिमितिपात्यते २ तच्छ्रुत्वाजुहुवुर्विप्राः सहेन्द्रंत
क्षकंमखे तक्षकाशुपतस्वेहसहेन्द्रेणमरुत्वता २१ इतिब्रह्मोदिताक्षेपैः स्थानादिन्द्रः प्रचालि
तः बभूवसंभ्रान्तमतिः सविमानः सतक्षकः २२ तंपतन्तंविमानेनसहतक्षकमंबरात् नविलोक्यांगि
रसः प्राहराजानंतंबृहस्पतिः २३ नैषत्वयामनुष्येन्द्रवधमर्हतिसर्पराट् अनेनपीतममृतमथ
वाअजरामरः २४ जीवितंमरणंजन्तोर्गतिः स्वेनैवकर्मणा राजंस्ततोन्योनान्यस्यप्रदातासुखदु

तक्षकेतिरुद्धाग्नौ आशुपतस्वमरुत्वतामरुद्गणवतांइन्द्रेणसह २१ ब्राह्मणोक्तैरांगिराक्षेपैः यक्षवाक्यैः सतक्षकः
२२ भवतुतामाजरामरः नह्यात्मापिपितृमारकेद्वेषासीनित्येतन्नत्राह जीवितमिति गतिः परलोकः अन्तो
दुःखानिमित्तादपिदुर्गतिरन्येनकृतेत्यपिनशोचनीयमित्यर्थः २५ ॥ ॥ ॥

१८

16A

कथमस्मःसबंदुःखपदानानास्तिसर्पाटीनामुपलभ्यमानत्वादितिचेत्तत्राह सर्पादिनामेतःपंचत्वेम
स्मरत्कृतिग्रामोनोनिपतननदारब्धेकमेवभुंक्तेसकमेपवसर्पादयोनसंतेत्राइतिभावः २६ संस्थीयेतस
माप्यतोभिचारिकंदिंसाफलेदिहंप्राचीनकर्मेअतःसर्पानदग्धपशुक्तस्पतवाप्यंयेतोपराधइतिभावः
२७ वाक्यानिदृष्टसर्पाणि २८ ननुकथंविदुषामप्येवंसंमोहःयतःब्रह्मकोपान्नारी स्तितोमस्मर्गेनमेजय

सर्पचौराग्निविषक्षुत्तृड्व्याध्यादिभिर्नृप पंचत्वमृच्छते जंतुर्भुंक्ते प्रारब्धकर्मतत् २६
तस्मात्सत्रमिदंराजन्संस्थीयेताभिचारिकं सर्पाअनागसोदग्धाजनैर्दिष्टंहिभुज्यते २७ इत्यु
क्तःसतथेत्याहमहर्षेर्मानयन्वचः सर्पसत्रादुपरतःपूजयामासवाक्पतिं २८ सैषाविष्णोर्म
हामायाबाध्ययालक्षणाय्यया मुह्यंत्यस्यैवात्मभूताभूतेषुगुणवृत्तिभिः २९ ॥ रामः ॥

कोपात्सर्पाणामभिचारितत्राह सैषेति याम्हत्त्वेऽदृश्यायतिअसत्त्वानलक्षणेरस्यलक्षणाअमनर्कैः
त्वर्थः अमोकेमनआह यस्याअस्यश्रीविष्णोरेवआत्मभूताःआत्मांशभूताःप्राणिनःगुणवृत्तिभिःक्रोधा
दिभिःभूतेषुमुह्यंतिबाध्याबाधकबोधंबजंतीत्यर्थः ननुश्रवणादिनाबाधितयानयाकुतोमोहःस्यात् न
त्राह अबाध्ययाबाधितमपाकया २९ ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भा॰ द्वा॰
टी॰
१२

17

कथेनर्हिमायायातत्कार्यनिवृत्तिरित्याशंक्याश्रीविष्णुस्वरूपनिरूपणपूर्वकं तद्भावनातःसर्वानर्थनिवृत्तिरिति-
पादद्वार्थमयमेवदृढयतिनयत्रेतिपद्यद्विभिः दंभीतिमायाकपटवान्नयत्रपुमानितिमेवंभूतायांबुद्धावसकृद्विलसे-
मानायामायेत्यर्थः सा चात्मवादैक्रियामाणात्मवादिभिर्यत्राभयानविराजिनाननप्रकाशिताकिंतुभी-
तैवस्वकार्यमोहादिकमनकुर्वतीकुंठीतिष्ठतेनइतिप्रतिपादितेत्यर्थः तद्रूक्तंतसैनमोभगवतेवासुदेवा-
यधीमहि यन्मायया दुर्जयया मां ब्रुवंति जगद्गुरुं विलज्जमानयायस्यस्थातुमीक्षापथेऽमुयाविमोहिताः वि-
कत्थंते ममाहमितिदुर्धियइति किंचयत्रयस्मिन्नतदाश्रयोमायाश्रयोविविधोविवादोपिनास्तिविशेष-

नयत्रदंभीत्यभयाविराजितामायात्मवादेसकृदात्मवादिभिः नयद्विवादोविविधस्तदाश्र-
योमनश्चसंकल्पविकल्पवृत्तियत् ३ नयत्रसृज्यंसृजतो
भयोपरंश्रेयश्चजीवस्त्रिभिरन्वितस्त्वहं तदेतदुत्सादि-
तबाध्यबाधकंनिषिध्यचोर्मीन्विरमेतस्वयंमुनिः ३

विविधानानाद्विवादानोतस्यसविशेषानीतत्वादितिभावःसंकल्पविकल्पाहंतयोरयस्पतन्मनोपियत्रना-
स्तिसंकल्पविकल्पानामपिविशेषविषयत्वात् ३ किंचसृज्यंकर्मसृजनताकारावर्गस्तमहंदुभयोःसृ-
ज्यसृजतोःपरंसाध्यंश्रेयःफलमपि सृज्यसृजफलैरन्वितोजीवस्त्राहंकारात्मकोयत्रनास्ति अतएवंउ-
त्सादितोनिरस्तोबाध्यबाधकोयस्मिन्नतदेवतत्स्वयमात्मस्वरूपमित्यर्थःतत्रास्मिनऊर्मीन्तरंगा-
न्अहंकारादीनानिषिध्यविरमेतविशेषेणक्रीडेदित्यर्थः ३ ॥ ॥ ॥

५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

17A

एवनत्वद्देत्त्वंपदमामनंतीत्याह परमितियद्देनन्न देवैर्बृसवंपदंतत्पदमामनंति केचनतत्प्राज्ञमस्पु
ष्टनत्तद्देत्त्वंपदमामनंतीत्याह ... नास्तिअन्यत्स्मिन्मोहदंथया तेक्रुतः दोषान्सदे
तिरितंउक्तिरुलवःइत्यनामिच्छवःअ ननुमोहहराः नास्तिअन्यस्मिन्मोहदंथयानेकुतःदोषान्स्यदे
हयहंभावंविसृज्यदेहेअहंकाराभावात्तत्रमोहदेनास्तिअनन्यत्मामिच्छवःइत्यर्थःकथंनेतिनेती
त्येवं अत्रविहृतमवमपिप्रमाणायविहृदोपशमध्यानादिना ततःसमाहितैरवसितंनिश्चितंयद्दावव
सितवैमवबेद प्राज्ञतयाशृहीतमित्यर्थः ३१ एवंप्राप्यावेथिकारिणाद्दपायानि पनविति देहनम

परंपदंवैतत्त्वमामनंतितयत्रनितिनीत्यतऽक्तिसृतवःविसृज्यदेहान्समनन्यमोहदेपशृह्याव
३७ सितेसमाहितैः ३२ नयतदधिगंकृतिविस्मार्यरंपरमंपदं अहंममेतिदौर्जन्यंनयेषांदेहगेहजं
नं ३३ अतिवादांस्तितिक्षेतनावमन्येतकंचन नचेदंदेहमाश्रित्यवैरंकुर्वीतकेनचित्केनचित्
नोभगवतेतस्मैकृष्णायाकुंठमेधसे यत्पादांबुरुहध्यानात्संहितामध्यगामिमां ३५ शौन
कउवाच पैलादिभिर्व्यासशिष्यैर्वेदाचार्यैर्महात्मभिः वेदाश्चकतिधाव्यस्ताएतत्सौम्याभिधे
हिनः ३६ सूतउवाच समाहितात्मनोब्रह्मन्ब्रह्मणःपरमेष्ठिनः हृद्याकाशाद्दभूनादो

हमितिमेनैदर्शनंसमेति ३३ यावत्पुण्यावमाह अतिवादानिति ३४ प्राप्तसमाप्तौगुरुंप्रणमनितनमइ
तिनिकृत्यायव्यासोय अथगामथपिगतवानस्मि ३५ इमांसंहितामध्यगामिस्मृतकं तत्रपुराणसंहिताविं
भागेविप्रोपतोवभुतांवेदविभागमपिप्रसंगात्पृच्छतिपैलादिभिरितिहेसौम्य ३६ तत्रप्रथमंवेदा
विर्भावप्रकारमाह समाहितात्मनइतिपड्‌भिःब्रह्मणोहृदियआकाशःतस्मान्नादौभूतवयःकर्णैरुट

इतियोगाहिमाव्यते

पियानेश्रीत्रहतिनिरोधात्स्माहरिघपिविभाव्यनेवितर्के

प्रसंगादोंकारोपासकं लोमात्मफलमाह यस्यैनादस्योपासनया आत्मनो मलं धूत्वापोह्य कथंभूतं मलं त
माह द्रव्यमधिभूतं क्रियाध्यात्मं का[रक]मधिदैवं एवं त्रिधाभूता आख्या यस्य तेन धूत्वा ३८ त्रिवृत्त्रिमा
त्रः अकारादिभिः उच्चार्यमाणस्योंकारस्यान्तरस्थमात्रायां न भावान् सत्त्वमनया नेविशिनष्टि अव्यक्तः प्र
भवो यस्य सः तदेवाह स्वराट् स्वतएव हृदि प्रकाशमानः तमेव कार्यं ण लत्तनियन्दिति नपुंसकत्वं
लिंगपदं हि विशेषणत्वात् लिंगं धाम वर्कं ३९ कोसौ परमात्मा तमाह शृणोति इमं स्फोटमव्यक्तमों
कारं ननु जीव एव तं शृणोति तत्रेत्याह सुप्तश्रोत्रे कर्णापिधानादिना श्रवणे हन्ति केपि श्रोत्रे सति जीवस्त्व

यदुपासनया ब्रह्मन् योगिनो मलमात्मनः द्रव्यक्रियाकारकाख्यं धूत्वा यान्त्यपुनर्भवं ३८ ततोऽभू
त्त्रिवृदोंकारो योऽव्यक्तप्रभवः स्वराट् यत्तल्लिंगं भगवतो ब्रह्मणः परमात्मनः ३९ शृणोति य
इमं स्फोटं सुप्तश्रोत्रे च शून्यदृक् येन वाग्व्यज्यते यस्य व्यक्तिराकाश आत्मनः ४० स्वधाम्नो
ब्रह्मणः साक्षाद्वाचकः परमात्मनः स सर्वमन्त्रोपनिषद्वेदबीजं सनातनं ४१ ॥ टी॰ ॥

करणाधीनत्वानत्वात् न तदा श्रोतात इपलब्धिस्तत्तस्य परमात्मदृग्गि केवेति भावः ईश्वरस्तु नैवं यतः स
सुप्तहक् सुप्तश्रोत्रेपि निद्रावशीकरणामृपमानत्वाद्धि स शून्यदृशं हृत्रूपमनात्मदृक् तेन तदा नावश्रोता
वेलीनिन्द्रियत्वात् अतोयः तदा शब्दं कृतानोनीवेमवोधयति स यथा परमात्मैव तत्र कोसौ ओंकारः न
विशिनष्टि सार्धेन येन हृदि हृतो व्यज्यते यस्य च हृदाकाशे आत्मनः सकाशात् व्यक्तिः ४० किंच स्व
धाम्नः स्वस्याश्रयः कारणस्य ब्रह्मणस्य किंच परमाशभूतसमस्तदेवतावाचको योत्पाशये नाहस
इति सर्वमन्त्राणामुपनिषदां वेदानां च बीजं कारणम् यस्मै त्र्यस्यार्थः तत्र हेतुः वेदानां बीजं कारणं बीजत्वेपि श्रविका
त्वमाह सनातनं सदैकरूपं तस्य ब्रह्मरूपत्वात् ४१

18A

रदानीं ततः सर्वरूपेभ्योऽन्यत्रिप्रकारमाह तस्यादीति त्रयः त्रिसंख्या उकाराभावाः ये अकारोकारमकारैः धार्यं
ते तेनैकारणात्वात्तानेवाह गुणाः सत्वादयः नामानि ऋग्यजुःसामानि अर्थाः भूर्भुवःस्वर्लोकाः वृत्तयो जा
ग्रदाद्याः ५२ ततस्तेभ्यो वर्णेभ्यः अक्षराणां समाम्नायं समाहारं तमेवाह अन्तःस्था यरलवाः ऊ
ष्माणः शषसहाः स्वराः अकाराद्याः स्पर्शाः कादयः ह्रस्वादीर्घास्वराद्विग्रहणात् जिह्वामूलीयादयः
तेऽपि लक्षणं स्वरूपं यस्य तं ५३ विभुः चतुर्मुखः स्वस्वरूपो भगवानजः अरहतो दितिरूपं सेवाज्ञपगः चा

तस्यासांस्त्रयो वर्णा अकाराद्या भृगूद्वह धार्यन्ते यैस्त्रयो भावा गुणनामार्थवृत्तयः ५२ ततो
ऽक्षरसमाम्नायमसृजद्भगवानजः अन्तःस्थोष्मस्वरस्पर्शह्रस्वदीर्घादिलक्षणम् ५३ तेनासौ च
तुरो वेदांश्चतुर्भिर्वदनैर्विभुः सव्याहृतिकान्सोंकारांश्चातुर्होत्रविवक्षया ५४ पुत्रानध्या
पयत्तांस्तु ब्रह्मर्षीन्ब्रह्मकोविदान् ते तु धर्मोपदेष्टारः स्वपुत्रेभ्यः समादिशन् ५५ ते परंपरया प्रा
प्तास्तत्तच्छिष्यैर्धृतव्रतैः चतुर्युगेष्वथ व्यस्ता द्वापरादौ महर्षिभिः ५६ क्षीणायुषः क्षीणसत्वा
न्दुर्मेधान्वीक्ष्य कालतः वेदान्ब्रह्मर्षयो व्यस्यन् हृदिस्थाच्युतचोदिताः ५७ अस्मिन्नप्यन्तरे ब्रह्म
न्भगवांल्लोकभावनः ब्रह्मेशाद्यैर्लोकपालैर्याचितो धर्मगुप्तये ५८ ॥ ॥

तुर्होत्रविवक्षया चत्वारो होतारोऽपि लक्षिता ऋत्विजः चतुर्होतारः तैरनुष्ठेयं होत्राध्वर्यवादिकं कर्म चातुर्होत्रं
तद्विवक्षया ५४ पुत्रान्मरीच्यादीन् तान् ब्रह्मकोविदान् वेदोच्चारणादिनिपुणान् ५५ एवं चतुर्यु
प्राग्रः द्वापरस्यादिः वस्यन्तदृशा लक्षणस्य कालस्य तस्मिन्द्वापरान्ते वेदविभागप्रसिद्धेः पौनःपुन्यसमका
लव्यासावतारप्रसिद्धेश्च व्यस्ता विभक्ताः ५६ तद्धेतुः क्षीणायुषः जनान्नर्दिश हृदिस्थप्रभववात
ग्रन्थाट रात्रै वनस्पतिरस्या धीकया हृदिस्थेति ५७ एवं सामान्यतो वेदविभागक्रममुक्त्वा वैवस्वत

ये पक्षाः मात्रान्तस्थाः स्वरास्तस्य कलया ग्रंथेन प्रवर्तितः सन् चतुर्विधमेवाह ऋगिति ऋगादिभेदानां
पुनर्वर्गशः तत्तत्कर्मभेदेनोद्धृत्य पृथगनेकविधमन्त्राः मणिगणाः पद्मरागादयो विविधा उद्धृत्य
तेनैवोद्धृत्यैते मन्त्रैः स्वतन्त्राः ऋगादिसंहिताश्चक्रे ५० तासां संहितानां मध्ये एकैकां ५१ ऋक्समुदायरूपां
बह्वृचाख्यां निगदाख्यं प्रश्लिष्टपाठेन गद्यमानत्वान्निगदाख्यं ५२ छन्दसां गीयमानत्वात् छन्दोगाख्यां संहितां ५ २

पराशरात्सत्यवत्यामंशांशकलया विभुः अवतीर्णो महाभाग वेदं चक्रे चतुर्विधं ४९ ऋगथर्व
यजुःसाम्नां राशीनुद्धृत्य वर्गशः चतस्रः संहिताश्चक्रे मन्त्रैर्मणिगणा इव ५० तासां स चतुरः शिष्या
नुपाहूय महामुनिः एकैकां संहितां ब्रह्मन्नेकैकस्मै ददौ विभुः ५१ पैलाय संहितामाद्यां बह्वृचा
ख्यामुवाच ह वैशंपायनसंज्ञाय निगदाख्यं यजुर्गणं ५२ साम्नां जैमिनये प्राह तथा छन्दोग
संहितां अथर्वाङ्गिरसीं नाम स्वशिष्याय सुमन्तवे ५३ पैलः स्वसंहितामूचे इन्द्रप्रमितये मुनिः
बाष्कलाय च सोप्याह शिष्येभ्यः संहितां स्वकां चतुर्धा व्यस्य बोध्याय याज्ञवल्क्याय भार्गव परा
शरायाग्निमित्र इन्द्रप्रमितिरात्मवान् ५५ अध्यापयत्संहितां स्वां माण्डूकेयमृषिं कविं तस्य शि
ष्यो देवमित्रः सौभर्यादिभ्य ऊचिवान् ५६ ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥

तत्र ऋग्वेदशाखाविभागमाह पैल इति स्वसंहितां द्विधा विभज्य इन्द्रप्रमितये बाष्कलाय च ऊचे
५४ स बाष्कलोपि स्वसंहितां चतुर्धा व्यस्य बोध्यादिभ्यः चतुर्भ्यः शिष्येभ्य आह हे भार्गव ५५ इन्द्रप्र
मितिरपि स्वां संहितां माण्डूकेयमध्यापयामास तस्य माण्डूकेयस्य शिष्यो देवदत्तिः ५६ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

19A

नस्तन: संउकेयत्तन:शाकल्योवाल्मादिषुपंचस्वपततानपयापयासेनपष्ठ्ठी: ५७ तच्छिष्य:शाकल्यशि
ष्य:स्वसंहितांत्रिधाविभज्यचतुर्थ्येवैरिक्षपदार्थव्याख्यानरूपं निरुक्तंचकृत्वावलकादिभ्य:चतु:
भ्यौददौ ५८ वाष्कलि:पूर्वोक्तस्यवाष्कलस्यपुत्र:प्रतिशाखाभ्य: उक्तसर्वशाखाभ्य: बलायनाद
भ्यौददौ ५८ वाष्कलि:पूर्वोक्तस्यवाष्कलस्यपुत्र:प्रतिशाखाभ्य: उक्तसर्वशाखाभ्य: बलायनाद
य:तासांटयु:अधीतवंत: ५९ अस्कन्नावोपसंहारपूर्वकंतच्छेदमाकल्पमाहैवहूवाइतिएतच्छेद
शाकल्यस्तत्तन:स्वात्पूर्वव्याख्यस्यसंहितां वात्सपुत्रकपालीयमौवल्यशिशिरेभ्यथात ५७
वा
ज्ञात्रुकर्णिस्वतच्छिष्य:संनिरुक्तंस्वसंहितां बलाकपैजपैतालविरजेभ्यादूददौ श्रुति:५८ वा
ष्कलि:प्रतिशाखाभ्योबालविन्यासंस्वसंहितां चक्रेवालायनिर्भज्यकालायनैवनादयु: ५९
वै
वृह्वा:संहितापतापभिर्बह्मर्षिभिर्धृता: अतेतच्छेदसाव्याससर्वथापै:प्रमुच्यते ५१ वै
शंपायनशिष्यावैवरकाध्वर्यवोभवन यच्चैतब्रह्महत्याद:त्वपणात्गुरोर्व्रतं ८१ याज्ञव
ल्क्यस्तुतच्छिष्यआहाहोभगवान्कियत चरितेनाल्पसाराणां चरिष्येहदडुष्करं ८२ इत्युक्तो
गुरुरप्याहकुपितोयाह्यलंत्वया विप्रावमंत्राशिष्येणामदधीतंत्यजाश्विति ८३ देवरात
सुत:सोपिच्छर्दित्वायजुषांगणं ततोगतोथमुनयोददृशुस्तान्यजुर्गणान ८४ ॥
यजुर्वेदंतित्तिरीयशाखायाकृत्तिप्रवृत्तिविमाहवैशंपायनशिष्याइत्या
दिनाचरकनामनिरुक्तिमाहयस्माद्ब्रह्महत्याव्रतंचरणाद्वतमस्याश्चरक
ताचरकनामनिरुक्तिमाहयस्माद्ब्रह्महत्याव्रतंचरणाद्व्रतमस्यचरकशब्द
इत्यचतच्चरणाच्चरकाध्वर्यवः ८१ तच्छिष्य:वैशंपायनशिष्य:अल्पसाराणां मनेषांचरितेनकि
यत्तस्यदुष्करमहंचरिष्यामिति ८२ विप्राणामवमंत्राशिष्येणाकर्त्रामनोधीतमास्तुत्यजेति ८३

श्री
भा द्वा
टी
२

20

ह्रीर्तिस्मारातेर्विप्रडुपेणानुचिनमिति निर्जिताः पक्षिविशेषाः भूत्वा ग्राददुः ततस्तु तैत्तिरीया इति यशि॰
द्रुः ऋषेषाणामुतिरस्याः वृद्धवचनेसर्वोतरभेदविषत्या ६५ काण्वमाध्यन्दिनादिशाखाप्रवर्तमाह
याज्ञवल्क्य इत्यादिना गुरोर्वैशम्पायनस्याभ्यासेन विभज्य ग्रन्थरूतादविद्यमानानि स्पृ॰कानि गवेषयन्
ह्रगायनस्पतस्थैसमधिकृतेषामवईश्वरांवेदाततयावसानिः ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देवईयते यजुर्वेदेनाति॰
ष्ठतिमध्याह्नः सामवेदेनास्तमये महीयते वेदैः शून्यस्त्रिभिरतिष्ठत्यर्यः इति ६६ ॐ नमो भगवते आदि

एवं वितित्तिरा भूत्वा तल्लोलुपतयाददुः तैत्तिरीया इति यजुःशाखा आसन्सुपेशला ६५ याज्ञव॰
ल्क्यस्ततो ब्रह्मंश्छन्दांस्यधिगवेषयत् गुरोरविद्यमानानि सूपतस्थेऽर्कमीश्वरं ६६ याज्ञवल्क्य उ
वाच ॐ नमो भगवते आदित्याय अखिलजगतामात्मस्वरूपेण कालस्वरूपेण चतुर्विधभूत
निकायानां ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानामन्तर्हृदयेषु बहिरपि चाकाश इवोपाधिनाव्यवधीयमानो भ
गवानेक एव क्षणलवनिमेषावयवोपचितसंवत्सरगणेनापामादानविसर्गाभ्यामिमां लोक॰
यात्रामनुवहति ६७

न्यायतन्मंत्रे यो भगवानेक एव इमां लोकयात्रामनुवहतीत्यन्वयः तदेव दर्शयति अखिलजगतामात्मस्वरू
पेणान्तर्हृदयेषु कालस्वरूपेण च बहिरपि वर्तमानः अखिलजगतामित्यस्य प्रपंचः चतुर्विधेति हृद
यान्तर्वर्तित्वेपि जीववत्तेनोपाधिनाव्यवधीयमानः अनाच्छाद्यमानः कालस्वरूपेण चेत्यस्य प्रपंचः क्षणे
ति क्षणलवादयो येऽवयवास्तैरुपचिताः संवत्सरास्तेषां गणेन अपामादानं शोषणं विसर्गो वृष्टिस्ता
भ्यां अनेन गायत्रीप्रथमपादोक्तवरेण्यपदानुवर्णिता ६७ ॥ राम ॥ राम ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

द्वितीयपादार्थो नुवर्णनेन स्तौति यदिह वेति हे विबुधर्षभ हे सवितः पदय्योर्भगवतः तव मंडलेन
पतितेन तु समभिधीमहि मर्गाभिमुखं न ध्याये मद्भुतं स्व संबोधनं प्रमद्दं त्रिषु वर्णेषु वैदिक
कर्म मार्गेण प्रस्तुवन्तो भक्त्या नाथायाम्नाविलानि दुरितानि तस्मान्निर्जितानि दुःखानि तेषां बीजमस्मान
वृजिनेषां मवभर्गं न विनाशाकप्रस्तान विनाशकोनर्थः इत्तपनेति ४८ इतीयपादेनस्यैव नियइहेति
यो भवानस्थावरजंगमस्य मूढानां स्वायुषाणां जीवानां मनइन्द्रियप्राणगणानुग्रनामं तोज्जहानस
पदइहवाव विबुधर्षभ मवितरदत्तपति ग्रनुसव नमदइहप्राम्नायविधिनोपतिष्ठमानानामवि
नइरितहनिन वीर्य्यं व भर्गेन भगवतः समभिधीमहितपतमंडले ५० यइहवाव स्थिरचरनि
करणानि निजनिकेतनानां मनइन्द्रियासुगणानन्नात्मनः स्वयमात्मानेन्तर्यामी प्रचोदयति ५१
यएवेमं लोकमतिकरालवदनोन्धकारसंज्ञाजगरग्रहगिलितं मृतकमिव विचेतनं तं अवलो
क्यानुकंपया परमकारुणिकः ईक्षयैवोत्थाप्याहरहरनुसवनं श्रेयसि स्वधर्माख्यात्मावस्था
ने प्रवर्तयत्यवनिपतिरिवासाधूनां भयमुदीरयन्नटति ५२ परितआशापालैस्तत्र तत्र कम
लकोशांजलिभिरुपहृतार्हणः ५३ अथ ह भगवंस्तव चरणनलिनयुगलं त्रिभुवनगुरु
भिर्वन्दितम् ... इतीयपादमेव मंडलस्य परतया व्याचक्षाणः स्तौति
यमात्मैवान्तर्यामी मनः प्रचोदयति प्रवर्तयति ५४ इतीयपादमेव मंडलस्य
यएवेतिय एकएव भवान स्मतिकराल वदनोधांधकारसंज्ञाजगरग्रहस्ते निगिलितं मृतमेव मृतक
मिवविचेतनं तं स्वधर्माख्यात्मावस्थाने प्रवर्तयति किंच यो भ
वानव निपतिरिवाटति कागच्छति ५५ आशापालैरिंद्रादिभिर्दिक्पालैः कमलकोशांजलिभिः

एवं स्तुतः प्रसादितस्तु ७३ पंचदशशाखास्तायाः शतैरपरिमितैर्युक्ताभिरकरोत्सतैरिव पाठैर्यथा तत्र वत्स्यः
तैर्युजुर्भिरकरोदिति जगृहुरधीतवंतः रविणाश्वरूपेण वाजेभ्यः केसरेभ्यः वाजेन वेगेन वा समस्ताः
त्पन्नाः शाखाः वाजसनेय्यः संज्ञाः ताः शाखाः इति वा ७४ सामगशाखाविभागमाह जैमिनेरिति तितनस्तुतः सु
मन्तुसुतः ताभ्यां पुत्रपौत्राभ्यां क्रमेणैकैकां प्राह ७५ तच्छिष्याज्जैमिनिशिष्यो महान्श्रुतिमधावी सह
स्रसंहितारूपं भेदं चक्रे साम्नां तत्संहिताभेदं ततस्तदनंतरं ७६ सुकर्मणः शिष्यावकः कौशल्यो हि

पौष्यंजिशिष्या सूत उवाच एवं स्तुतः स भगवान्वाजिरूपधरो हरिः यजूंषियातयामानि मुनयेदात्प्रसादितः
७३ यजुर्भिरकरोच्छाखा दश पंच शतैर्विभुः जगृहुर्वाजसन्यस्ताः काण्वमाध्यंदिनादयः ७४
जैमिनेः सामगस्यासीत्सुमंतुस्तनयो मुनिः सुत्वांस्तु तत्सुतस्ताभ्यामेकैकां प्राह संहितां ७५ सुकर्मा
चापि तच्छिष्यः सामवेदतरोर्महान् सहस्रसंहिताभेदं चक्रे साम्नां ततो द्विजः ७६ हिरण्यनाभः
कौशल्यः पौष्यंजिश्च सुकर्मणः शिष्यौ जगृहतुश्चान्य आवंत्यो ब्रह्मवित्तमः ७७ उदीच्याः सामगाः
शिष्या आसन्पंचशतानि वै पौष्यंज्यावंत्ययोश्चापि तांश्च प्राच्यान्प्रचक्षते ७८ लौगाक्षिर्मांगलिः कु
ल्यः कुशीदः कुक्षिरेव च
जगृहुः संहितास्ते शतं शतं ७९

रण्यनाभः पौष्यंजिरित्येकः तौ जगृहतुः आवंत्यस्त्वात्मनः तस्यैव शिष्यः सोपि जग्राह ७७ पौष्यंज्यावंत्ययो
रप्येकाः हिरण्यनाभस्यापि पंचशतानि शिष्या आसन् ते तावृतीः प्राच्यावयवायच्छेन गृहुः तांस्तु
दीच्यान्नतः कालतः कांश्चित्प्राच्यांश्च प्रवदंतन इत्यर्थः पश्योद्भवैस्तवे उदीच्याः सामगाः शिष्याः त
स्यपंचशतान्सत्त्वाः हिरण्यनाभशाखेयाः संहिताये हिंजाघ्नमेः शृङ्गीनात्ते पिवेचांनेपेरितैः प्राच्या मा
मुना इति ७८ पुनरप्येतेषां त्रयाणां सुकर्मणः शिष्याणां शिष्यानैः शाखाबाहुल्यं दर्शयति
लौगाक्षिरिति त्रिभिः ७९ ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

21A

कृतो नाम हिरण्यनाभस्य शिष्यः स शिष्येभ्य ऊचे षोडशान्याश्चपि प्रसिद्धाः प्राच्याः नाम्नावेन्यः स शिष्ये
भ्य ऊचे इति श्रीभागवते भावार्थदीपिकायां द्वादशे षष्ठः ॥ ६ ॥ सप्तमेऽथर्वविस्तारः पुराणस्य च तेन त
तः पुराणलक्षणादीनि पञ्च भागवते श्रुतेः ॥ क्रमप्राप्तमथर्ववेदविभागमाह शिष्यं कबन्धनामानं
स्वकां स्वकीयां संहितां सोऽपि शिष्योऽपि तां द्विधा विभज्य तदर्धं वेदस्पर्शे अथर्ववेदे सप्तभिः स्वसंज्ञाभि
नयक्तिः शिष्यमध्यापयामास स्वकां कबन्धः सोऽपि तां द्विधा कृत्वा वेददर्शाय पथ्याय तदर्धं वानिति ॥
कृतो हिरण्यनाभस्य चतुर्विंशतिसंहिताः । शिष्याय ऊचे स्वशिष्येभ्यः शेषा आवन्त्य आत्मवान् ॥ ८० ॥
इति श्रीभागवते द्वादशस्कन्धे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ सूत उवाच ॥ अथर्ववित्सुमन्तुश्च शिष्यमध्याप
यत्स्वकां । संहितां सोऽपि पथ्याय वेददर्शाय चोक्तवान् ॥ १ ॥ शौक्लायनिर्ब्रह्मबलिर्मोदोषः पिप्प
लायनिः । वेददर्शस्य शिष्यास्ते पथ्यशिष्यानथो शृणु ॥ २ ॥ कुमुदः शुनको ब्रह्मन् जाजलिश्च
प्यथर्ववित् ॥ ३ ॥ बभ्रुः शिष्योऽथाङ्गिरसः सैन्धवायन एव च । अधीयेतां संहिते द्वे सावर्णाद्यास्त
थापरे । नक्षत्रकल्पः शान्तिश्च कश्यपाङ्गिरसादयः । एते आथर्वणाचार्याः शृणु पौराणिकान्मु
ने ॥ ४ ॥ त्रय्यारुणिः कश्यपश्च सावर्णिरकृतव्रणः । वैशम्पायनहारीतौ षड्वै पौराणिका इमे
॥ ५ ॥ अधीयन्त व्यासशिष्यात् संहितां मत्पितुर्मुखात् । एकैकामहमेतेषां शिष्यः सर्वाः समध्यगाम् ॥ ६ ॥
तत्र वेददर्शः स्वसंहितां चतुर्धा विभज्य चतुरः शिष्यानध्यापयामास पथ्यस्तु त्रिधा विभज्य त्रीनित्याह सा
र्धेनाह शौक्लायनिरिति । अङ्गिरसः शुनकस्य शिष्यो बभ्रुः सैन्धवायनश्च तदुक्तं शुनकस्तु द्विधा कृत्वा
ददावेकां तु बभ्रवे द्वितीयां संहितां प्रादात् सैन्धवायनादीनां शिष्याः ॥ २ ॥ नक्षत्रकल्पः श्रुतिर्होतदुक्तं
नक्षत्रकल्पो वेदानां संहितानां तथैव च । चतुर्थः स्यादाङ्गिरसः शान्तिकल्पश्च पञ्चम इति नक्षत्रक
ल्पादीनां कर्तारस्तत्तन्नाम्नाभिधीयन्ते ॥ ५ ॥ मत्पितुर्मुखादिति पञ्चमे व्यासः षट् संहिताः कृत्वा मत्पि

संहितामधीयंत एतेषां च मह्यं शिष्यो हं ताः सर्वाः समधीतवान् ५

[illegible]

वै ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रामशिष्यो ऽकृतव्रणः एवं चत्वारो ऽस्य मूलसंहिताः तस्य नेतनकाः संहिता द्रूलं सवितेः ७ श्रीमत्कश्यपः
गीतस्तान् विभिर्वादे निरूपितमपि पुराणलक्षणमिदं कथनाय दर्शयति पुराणेति ८ सर्गोस्य विसर्गश्च
अत्र सर्गो विसर्गश्च स्थानं पोषणमूतयः मन्वन्तरेशानुकथा निरोधो मुक्तिराश्रयः इत्यत्रोक्तानां स्थानपो-
षणोतीह निरोधापाश्रयाभ्यां उच्यते अन्तराणि मन्वन्तराणि वंशो वंशानुचरितमिति ईशानुकथाः संस्थानि-
रोधः पुनरेनेनोक्तानि कल्पयन्त्यैः पासुक्तिरपुक्ता हेतुपदेन जीवाश्रयपदमत्र पाहेवाव्याकृतयोगे दीनाः

कश्यपो ऽथ सावर्णी रामशिष्यो ऽकृतव्रणः अधीमहि व्यासशिष्याच्चत्वारो मूलसंहिताः ७ पु-
राणलक्षणं ब्रह्मन् ब्रह्मर्षिभिर्निरूपितं शृणुष्व बुद्धिमाश्रित्य वेदशास्त्रानुसारतः ८ सर्गोऽस्या-
थ विसर्गश्च वृत्तिरक्षान्तराणि च वंशो वंशानुचरितं संस्था हेतुरपाश्रयः ९ दशभिर्लक्षणैर्युक्तं
पुराणं तद्विदो विदुः केचित्पञ्चविधं ब्रह्मन्महदल्पव्यवस्थया १० अव्याकृतगुणक्षोभान्म-
हतस्त्रिवृतोऽहमः भूतसूक्ष्मेन्द्रियार्थानां संभवः सर्ग उच्यते ११ ॥ राम ॥ राम ॥

९ दशभिर्लक्षणैर्युक्तं महापुराणं विदुः केचित्तु पञ्चविधं सर्गश्च विसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च वंशानुचरितं
चेति पुराणं पञ्चलक्षणमिति महत्सु दशलक्षणमल्पे च पञ्चलक्षणमिति व्यवस्था यद्यप्यन्यत्रापि लक्षणानि एवं हि उच्यन्ते
तेषां दशानां यत्र केवलं पञ्चेत्यपि तु सर्वेषामन्तर्भावस्य विवक्षया तदल्पमिति व्यवस्थयेत्यर्थः १० सर्गादिलक्ष-
णानि क्रमेणाह अव्याकृतेत्यादिना पञ्चभिः अव्याकृतस्य गुणक्षोभात् महतः तस्मात् त्रिवृतोऽहंकारात् तस्माद्भूत-
मात्राणां सूक्ष्माणां इन्द्रियाणां च तदर्थानां तद्देवतानां च संभवः सर्गः कारणसृष्टिः सर्ग इत्यर्थः उच्यत

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

22A

विसर्गस्यावर्धे पुरुषेणोच्चरेणानुगृहीतानामेतेषां महदादीनां पूर्ववत्कर्मवासनाप्रधानोऽयं समाहारः कार्य
भूतः चराचरप्राणिरूपो बीजाद्बीजमिव प्रवाहापन्नो विसर्ग उच्यत इत्यर्थः १२ चराणां भूतानां सामा
न्यतो चराणां च कामाच्चराणां च कामाद्वृत्तिः तत्र तत्र स्वेन भावेन कामात् चोदनया पि वा या नियता
वृत्तिः जीविका हता सा वृत्तिरुच्यत इत्यर्थः १३ तिर्यङ्मनुष्यदेवेषु रूपेषु विष्णोः च्युतावताराः तेषामी
हा लीलया विश्वस्य रक्षा उच्यत इत्यर्थः ये रवतारैरिति समासार्थस्तु कर्ण्य चिस्मतेव्यः त्रयीद्विषो दैत्याः
षड्विधमन्वंतराण्युच्यंते षड्विधमेवाह मनुरिति मन्वादयः षडेते वर्गाः सत्साधिकारेणानुवर्तनेनेन
पुरुषानुगृहीतानामेतेषां वासनामयः विसर्गोयं समाहारो बीजाद्बीजं चराचरे १२ वृत्तिर्भूता
निभूतानां चराणामचराणां च कृता स्वेन तत्र कामाच्चोदनया पि वा १३ रक्षाच्युतावता
रेहानि विश्वस्यानुयुगे युगे तिर्यङ्मर्त्यर्षिदेवेषु हन्यंते यैस्त्रयीद्विषः १४ मन्वंतरं मनुर्देवा मनुपुत्राः
सुरेश्वराः ऋषयोंशावताराश्च हरेः षड्विधमुच्यते १५ राज्ञां ब्रह्मप्रसूतानां वंशस्त्रैकालिको
न्वयः वंश्यानुचरितं तेषां वृत्तं वंश्यधरास्तु ये १६ नैमित्तिकः प्राकृतिको नित्य आत्यंतिको लयः सं
स्थेति कविभिः प्रोक्ता चतुर्धास्य स्वभावतः १७ हेतुर्जीवोस्य सर्गादेरविद्याकर्मकारकः यं चानु
मन्वंतरमित्यर्थः १५ वंश्यामाह ब्रह्मणः सकाशात्प्रसूतानां राज्ञामित्यर्थः तेषामन्वयो वंशः तेषां
ये तेषां च तद्वंश्यधरास्तेषां च वृत्तं वंश्यानुचरितमुच्यते १६ अस्य विश्वस्य स्वभावतो मायातो नित्य च
स्यप्रदामायातोयचतुर्विधो लयश्च इति १७ अस्य जगतः सर्गादिहेतुर्निमित्तं जीवः सोत्र हेतुरुच्यत
इत्यर्थः तस्यानिमित्तमाह अविद्यया कर्मकारकः कर्मकर्ता जीवात्मा ... सर्गादेः सत
द्धेतुरित्यर्थः न तु अनुशायी निमित्तमिति केचित् अव्याकृतमित्यपरे तत्राह यमिति चैतन्यप्रधा

[illegible]

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

एवमाश्रयमाह व्यतिरेकेति जाग्रदादिष्ववस्थासु जीवतया वर्तते इति जीववृत्तयो विश्वतैजसप्राज्ञास्तेषु
मायामयेषु सान्वितया अन्वयः समाध्यादौ व्यतिरेको यस्य तद्ब्रह्म समाश्रयतीति व्याख्यायां यथोरधिष्ठानावधि
भूतमपाश्रयशब्दार्थः १९ तदेवं सदृष्टान्तं प्रपंचयति पदार्थेषु घटादिषु द्रव्यं मृदादि यथा यु
तमन्वितं अयुतं च व्यतिरिक्तं यथावस्थासु नववस्थासु युवपित्वादिषु तेन तन्मात्रिवेन युतमयुतं च यत्तद्रूपाश्रयः
नाम रूपनामसु च तन्मात्रं सत्तामात्रं यथा एवं बीजगर्भाधानमारभ्य पंचतान्ता या अवस्थास्तासु देहाव स्था

व्यतिरेकान्वयो यस्य जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु मायामयेषु तद्ब्रह्म जीववृत्तिष्वपाश्रयः १९ पदार्थेषु
यथा द्रव्यं तन्मात्रं रूपनामसु बीजादिपंचतांतास्ववस्थासु युतायुतं २० विरमेत यदा चित्तं हि
त्वा वृत्तित्रयं स्वयं योगेन वा तदात्मानं वेदेहाया निवर्तते २१ एवं लक्षणलक्ष्याणि पुराणानि पु
राविदः मुनयोष्टादश प्राहुः क्षुल्लकानि महांति च २२ ब्राह्मं पद्मं वैष्णवं च शैवं लैंगं सगारु
डं नारदीयं भागवतमाग्नेयं स्कंदसंज्ञितं २३ भविष्यं ब्रह्मवैवर्तं मार्कंडेयं सवामनं वाराहं मा
त्स्यं कौर्मं च ब्रह्मांडाख्यमिति त्रिषट् २४ ब्रह्मन्निदं समाख्यातं शाखाप्रणयनं मुनेः शिष्यशिष्यप्र
शिष्याणां ब्रह्मतेजोविवर्धनं २५

निष्ठवं द्रव्यापि तदवस्थानिष्ठाव्यवस्थायां यंति महन्मन इति यदुक्तं तदाह विरमेतेति यदा समाधीनां सा
या मयत्वानुसंधानेन वा मदेवादेः स्वयमेव चित्तं विरमेत इहैवानुष्ठितेन योगेन वा देवहूत्यादिवत्तदा वि
देहाभावात् आत्मानं वेद तदा चाविद्यानिवृत्तेः ईहायाः चेष्टायाः संसाररूपाया निवर्तते इत्यर्थः २१ पु
राणानि श्रीभागवतप्रस्तावेन तल्लक्षणानि प्रासंगिकमुक्त्वा प्रकृतमाह एवंविधैर्लक्षणैः लक्ष्याणि
२२ त्रिषट् अष्टादश २४ उपसंहरति ब्रह्मन्निति अनेनाख्यानेन शिष्यादीनां ब्रह्मतेजः ब्रह्मवर्चसं तद्विवर्ध

नेष्टोन्हाणांइति शेषः २५

23A

इतिश्रीभावार्थदीपिकायां द्वादशे सप्तमः ॥ १ ॥ अष्टमे तु नरनारायणौ मार्कण्डेयस्य मोहकैः कामादिभिरस्तमो
हो नरनारायणात्मभिः पुराणविभागप्रसंगेन पुराणकर्तुर्मार्कण्डेयस्य चरितं प्रस्तौति महत् स्तुते नित्य
मेव वर्तते योऽस्य इत्याह तमस्मिन्संसारे भ्रमतोऽपारदर्शनः तन्निवर्तकः १ वक्तव्यमाह प्रागेवाद्य इति उवे
तिनः प्रवेशिष्टः येन कल्पान्तेन पतत्क्षयं वर्तते इत्येकः प्रश्नः २ प्रलयाभावाद्दृष्टं तन्नैव घटते इत्याह सवा
इति यतो मार्गे वर्षभः कोऽपि प्राकृतिको नैमित्तिको वा ३ अन्यदप्यघटितमेवेत्याह एकपदेमितो कवा
इतिश्रीभागवते द्वादशस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः ॥ १ ॥ शौनक उवाच सूत जीव चिरं साधो वद नो वद
तांवरः तमस्यपारे भ्रमतां नृणां त्वं पारदर्शनः १ आहुश्चिरायुषमृषिं मृकण्डुतनयं जनाः यः क
ल्पान्ते ह्युर्वरितो येन ग्रस्तमिदं जगत् २ स वा अस्मत्कुलोत्पन्नः कल्पेऽस्मिन्भार्गवर्षभः नैवाधुनापि
भूतानां सम्प्लवः कोऽपि जायते ३ एक एवार्णवे भ्राम्यन्ददर्श पुरुषं किल वटपत्रपुटे तोकं शयानं
त्वेकमद्भुतं ४ एष नः संशयो भूयान्सूत कौतूहलं यतः तं नश्छिन्धि महायोगिन्पुराणेष्वपि संमतः
५ सूत उवाच प्रश्नस्त्वया महर्षेऽयं कृतो लोकभ्रमापहः नारायणकथा यत्र गीता कलिमलापहा
६ प्राप्तद्विजातिसंस्कारो मार्कण्डेयः पितुः क्रमात् छन्दांस्यधीत्य धर्मेण तपःस्वाध्यायसंयुतः ७
ते ४ कौतूहलमाश्चर्यं केवलं त्वं महायोगी किं तु पुराणेष्वपि ज्ञातृत्वेन संमतः ५ प्रश्नमभिनंदति
हे महर्षि शौनक अयं प्रश्नः तत्र हेतुः नारायणेति यत्र प्रश्नविषये ६ तत्र मार्कण्डेयः तपसा श्रीभगवंतं
माराध्य मायां द्रष्टुं तेन वरेण तत्र स्थितेनैव श्रीभगवन्मायया हेतुना सप्तकल्पान्तदृष्टः नान्यैरित्युक्तं एवं सूचि
तं प्रारभ्य तस्य मार्कण्डेयस्य चरितमाह प्राप्तेत्यादिना मार्कण्डेयो मृकण्डुनिर्वर्तितपंचमहायज्ञेनानन्तरं
मथ्य मध्ये च न तस्य यज्ञः कः प्राप्ते प्राप्तद्विजातिसंस्कारः उपनयनाख्यो येन सः पितुः सकाशात्तद्भर्गादाना

स्वा

124

श्री
भा॰ दी॰
टी॰
२४

बृहद्व्रतधरः नैष्ठिकब्रह्मचारी सन् ८ नियमवद्यं यमेऽहवये श्रृग्राहिषु पंचमत्सहारिमके यत ९ भैक्ष्ये गुर्वर्थे
मासहस्तु तेनानुज्ञातः वेनतद्धिवुभुंजे नो चेत कदाचिदुपोषितोभवति १० तेनसमस्तनयेन ११ धत्ता विधे
भिन्नाः के प्राणमाददयोयस्यते तां तरामना पश्यात्तेनमनसा १२ तमप्रतयातिगमिनिद्रा मेनवर्णायति

बृहद्व्रतधरः प्रांतोजटिलोवल्कलांबरः विभ्रत्कमंडलुंदंडमुपवीतंसमेखलं ८ कृष्णाजिनंसा
क्षसूत्रंकुशपाणिः क्रियामेषुतः अग्न्यर्कगुरुविप्रात्मस्वर्चयन्संध्ययोर्हरिं ९ सायंप्रातःस्वगुरवे भै
क्ष्यमाहृत्यवाग्यतः भुंजेगुर्वनुज्ञातः सकृन्नोचेदुपोषितः १० एवंतपःस्वाध्यायपरोवर्षाणा
मयुतायुते आराधयन्हृषीकेशं जितान्नमसंसदुर्जयं ११ ब्रह्माभुवि भवोऽहंतोब्रह्मांडगत्यात्वथे
यो १२ हर्टेवपितृभूतानितेनामन्नतिविस्मिताः १२ इत्थंबृहद्व्रतधरः तपःस्वाध्यायसंयमैः ८
ध्यायन्योत्सनेयोगोपृष्टत्ते प्रांतात्मना १३ तमेवंयुंजतःचित्तंमहायोगेनयोगिनः व्यती
याय महान्कालोमन्वंतरषड्डात्मकः १४ एतस्मिंटांतानाक्षसंमेसिक्कालान तपोविपोकि
तोवरम्ब्रह्मारेमेनहिवान्तने १५ तंपर्वोपकारसः कामेवमंत्रमस्यानिलो मुनये प्रेषयामासर
तमोकटीतया १६ तेवैतदाश्रमंजग्मुर्हिमाद्रेःपार्श्वउत्तरे पुष्पभद्रानदी यत्र चित्राख्या
चाशिलाविभो १७ तदाश्रमपदंपुण्यंपुण्यद्रुमलतांचितं पुण्यद्विजकुलाकीर्णंपुण्यामल

पतदिनासादितायश्मिक्षुमेमत्तेनरेतपसामत्तंदेगृहीमतीति विपोकितः १४ मुनयेघनिमकोदेषोघ्रेः
प्रपितेरजमलोकमभिप्रियंलोभः मदस्वतो १८ तदाश्रमपदंप्रविष्टोवायुर्ववाविनिस्तीयेनावयःप
लेदुमेसेनाभिस्त्रोविनेश्तिनपुण्यादिजातामध्येताक्षुलैताकीर्णपुण्याघतामलाजलाशयायाविभ्न १९

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मत्तभ्रमरगणसंगीतेयस्मिन्मत्तकोकिलानांकूजितेयस्मिन्मलयवहिलापवनटाप्तेषामाटोपःसंभ्रमःयः
स्मिन्मत्तद्विजानांपक्षिणांभ्रुकुलेनाकुलेयस्मिन् १९ एवंभूतेनराश्रमपदेप्रविष्टःसन्नवाशुभेनयानिलोव
चोपमम्मार २३ भयनऊटीपयनतव्हस्तेषपवेशान्मायेहिमनिर्झरकलानेपुष्पमपुष्पपरिहेमातलो
ंग्यकिंवदुचन्द्रद्रोयस्मिन्नतिपाव्रवक्रोरजनीमकरंवयस्मिन्नःप्रवालस्तवकानामालयःआलायेषुतेः

मत्तभ्रमरसंगीतेमत्तकोकिलकूजिते मलयवहिनटाटोवंमत्तद्विजकुलाकुले १९ वाशःप्रवि
ष्टवानायवहिमनीर्झरशीकरान समन्वोभिःपरिखिन्नोवाचावृत्तेभयन्स्मरं २० उपवेष्टनिशा
चक्रप्रवालस्तवकालिभिः गोपद्रुमलतानामैलैस्तत्रासीकुसुमाकरः २१ ग्रथ्नीयमानोगंध
वैर्गीतवाद्दित्रपृथग्भैः श्रूहूपुपतानेवापेधूसस्तीरथपतिःस्मरः २२ दृष्ट्वाग्रिमशुपासीतेट
ष्टः प्राक्तकिंकिणः मौलिनाहेडरायेवपतिमतनाभिवानतले २३ नन्यतत्रस्मपुरतःस्त्रियोयोग
पक्वान्नगुःस्वदेगवीणापणावेवीयेवक्रमेनोरमे २४ संस्थेसंस्वयन्नुषिकामःपंचशरंवितता
मधुमेनोरजलोकारेदृष्ट्याधकंपय न २५ क्रीडेयाःप्रेमिकस्यस्पाःकेदृवैःस्मनतोयवाः
नभूपाश्चाद्दिग्मध्याथाः केषोविलेसितमजः २६

गुण्यानिविटचेसस्त्रिकंनीनिगोपाद्रुमाःलनास्तुनेचेनालेःसमृहैगविवेभूव २१ किंचनरागीनवादि
त्रपृथ्वैःगायकाविमधुरापिभिःगंधर्वैःस्वीयमानःतथास्त्रियोप्रमत्तःनासांपृथ्वीपतिःशान्तचाः
पेरश्चयुयेनसःस्मरस्तुयनसःस्मरस्तुतत्राहूपपत २२ दृगायधेशाभिमविवेवाभवितमपाकंपः
प्रोषणामोदनमंदोपवनापनोस्माटायामानिचपंचशुवानिवमपतटसंसेघट यनदेवमधुवेमनः

२

श्री॰ भा॰ द्वा॰ टी॰ ४५

किंवा वृमेलयानिलः पुंस्किाम्यन्स्मानुमान्स्वैवामशेन हार २२ सर्वैस्तेषां कर्मतत्रानस्मिन्नो वंश्यंष्यग्रवी
प्राप्यानिदेवस्य २३ मुनेरप्यकुर्वतः प्रतिकूलमाचरेतः हेमुने पौनःक २४ ग्रहमःग्रहंकारस्यभा
वंविकारं २५ तावत्तुर्वणाय निद्रामयांगोस्वकस्मानिनंवल्कलंवाबरेवययोस्तामकिंचेपाणीययोर्मूर्ति
त्रितन विग्रुणान्स्वंतंतक्कामितिवाचिद्दृष्टिः पवमानमिमादीनचतेनादिमयं २६ वेदंचदमस्रुटि
तमेखलं २७ वि
ससर्जतदाबाणंमत्वातंस्वजितंस्मरः सर्वंतत्राभवन्मोघमनीशस्ययथोद्यमः २८ तइह्य
षेस्तपस्तेजसामुने दह्यमानानिववृतुः प्रबोध्याहिमिवार्भकाः २९ इतीन्द्रा
नुचरैर्ब्रह्मन्धर्षितोपिमहामुनिः यन्नागादहमोभावंनतच्चित्रंमहत्स्वपि ३० दृष्ट्वानिस्तेजसं
कामंसगणंभगवान्स्वराट् श्रुत्वानुभावंब्रह्मर्षेर्विस्मयंसमगात्परं ३१ तस्यैवंयुञ्जतः
चित्तंतपःस्वाध्यायसंयमैः अनुग्रहायाविरासीन्नरनारायणोहरिः ३२ तौशुक्लकृष्णौनव
कञ्जलोचनौचतुर्भुजौरौरववल्कलाम्बरौ पवित्रपाणीउपवीतकंत्रिवृत्कमण्डलुंदण्डमृजुंचवै
णवं ३३ पद्माक्षमालामुतजन्तुमार्जनंवेदंचसाक्षात्तपएवरूपिणौ तपत्तडिद्वर्णपिशङ्गरोचि
षाप्रांशूदधानौविबुधर्षभार्चितौ ३४ तेवैभगवतोरूपेनरनारायणावृषी दृ
ष्ट्वोत्थायादरेणोच्चैर्नेनामाङ्गेनदण्डवत् ३५ सतत्संदर्शनानन्दनिर्वृतात्मेन्द्रियाशयः हृष्टरो
चकिंचसतातपएवरूपौतत्रहेतुः तपत्तडिद्वर्णरोचीषमाने विषयसंकाशंग्रामिषांगोचित्तेनइपि
तामृतिंमनेभ्राटतंनोदृत्तं मूर्तिभ्यांनयोमयत्वेन प्रकाशमानाविनाद्यः प्रांशुउन्नतौ ३४ उत्थेमेद
नामादरेण ३५ तयोयोः संदर्शनेनयआनंदः तेननिर्वृता उपशांताः आत्मेंद्रियाशयाः देहेंद्रियमनो

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

25 A

ग्राच्छिद्यक्षालितयचिव ३७ प्राप्ययोरवनिज्यपादौपत्ता स्पग्रहेणोनम्रवेण ३८ पादावानस्यगरिष्ठोहः
स्यतमोतोमने ३९ अत्रयोमिमानतस्येव पाणामिप्रवर्तेकानान ग्रामनस्तत्तनावक्षातेअपदयग्राहकि
निनिर्हविभो नववानाकि महेवणांटेनिप्रवदेतवेग्र नयेकयुक्तामियदोनतवेधवाटीपितःप्रितिनभःर्पाणिः
मंस्थरतेप्रवततेनेनमस्तमनुवागाटयःस्पयथातिरेकाम्भाश्रुत्रामिनादिग्राणिभःस्तुतनस्मसिद्धमियध्येःनको
वसेप्राह्कानानोतनुशृतोर्कितग्रजपार्वयोचससस्याप्याप्पिग्रतःस्वस्यममापितणेवपवयधायनक्षवि

उमयायमोनलिःम हृगात्सकाराग्निष्यविव नमोनमश्तीशानोवभावेगङ्गदास्तरः ३७ नयो
णमननमारायपादयोरवनिज्यच ग्रहेणोनात्रलेपेनश्यमाल्यैरपूजयत ३८ सुत्वमासनम॥
सीनोप्रमादाभिमुखोमुनिः पुनरात्मपाटाम्भोगारिहाविदमब्रवीत ३९ मार्कंडेयउवाच किं
वर्णये नववविभायउदारितोमः संस्पदतेनमसुवास्नेनरेंद्रियाणि संदंनिवेतनुभूतामजपार्वेया
श्वससस्याप्याप्पिमजतामभिमावबंधः ४० मूर्तीरमेभगवतःभगवंस्त्रिलोक्याःदेमायतापवि
रमायचभूत्मजितेः नानाविभक्ष्यविततमनातनर्पयेच्छेदेस्ख्यूपनग्रेसमिसर्वेभिवाणानाभिः ४१
दपिकस्यापिस्यानेअंग्रव्याधिदाहयंअवत पुवतिश्यपिणाटिभिःमजनतांपुसांभावबंधःग्रामवंधुमि
नत्वपिवास्विटेहवंधुः महोष्टपालनानवेनपथेः ४२ ननुकथमावायाणाटिप्रवर्तकोथमेवत्रनाटाव
याणानिचेतत्राहमूर्तीरनिहेभगवनभगवनस्त्वरमेमूर्तीःत्रिलोक्याःदेमायपालनायताप्पविरमाय
उःसनिहत्येशुस्यानिमोलायच नतवेवस्यापिवुउरस्यथेःअवहस्रातःपच्छेदेविस्तमवितमस्यास्त
वमेत्स्यकूर्मादिनस्ताणःनानाप्रनेकपवाभारिभिःविभर्षितहूतनकेवलपालनादिमात्रेनवकं॥
भीकेनस्वेछेनयानपीस्याहस्खट्टनितत्रापिग्रन्थनिरपेक्षनवेदर्णानःउणानभिस्विति ४३ ॥

श्री॰ भा॰ टी॰ २६ ॥ कृतानां भोगिकानां पातिनां समवमि ॥

यस्मादेवंभूतस्तेन तस्मात्नैवं हि शुचे भवतामीत्याह तस्मादिति तस्माद्विदितः पालेकात्मस्थावरजंगमानामी
तिस्तीय श्लोकस्मात्नुषेणः कथं भूतमंश्विशुत्नपत्स्य यत्र वित्तोस्थितेकमेगुणकालानां रजोमत्नश्रे
वपूर्वी न्नाः नापाटयेन रुपंतानिरुजरतिवापाटः वेदोहूदयेषां तेवदतामर्थं विदो मयः यदेवत्तवे
तिनितरानमंतितनतमाश्नयेप वृत्तवनादि कुर्वं ति ४२ यन्नश्रमः पुरुषार्थो नास्तीत्याह नात्मीमितिग्र
श्रुतनयत्नात श्रीमद्वरणाप्माश्नः श्रमहेमेनविप्नः पतिनः सर्वेषापि लोकेषु भीयेमज्जनस्मन्नेवाहदि
पाहीर्यधि स्तस्मात्नेयमसः श्रेयापितेकालमपवदृशिन्नमदृपादलविभे निश्रतः किशुतवक्तव्यते

तस्माद्विदितः स्थिरत्वेपिनंर्श्विमलेयस्येनकमेगुणकालरनःस्पर्शांनि यदैस्तत्वंतिविममं
लिय नेत्रमोहत्तोष्णायेनि वेदस्ट्दयोधुनयत्तत्त्वमे ४२ नामेनवांश्रुपनयादप[illegible]वृगेषु वैःदे
मननम्नमपतितोभिषदे प्राविष्मः श्रेयाविमेन्यत्नमतो हिपार्थयितस्य कालस्यते किशुतनत्व
नमोतिकान्त ४२ नदैमनाम्रतुधियस्तवपादपूलेदिहिवदमात्मकृदिचात्मगुणः परस्य दे
हाद्यपाश्रमसदेत्मभिस्तमावेविदेतेनेतहिंसर्वमनीषितार्थः ४४

नैवश्लाणाति ४३ यस्मादेवंतत्मात्नवपादपूलेभक्ताभिकथंभूतमहृत्त्वनधियः मत्स्यजानत्व
वैस्वपद्मातमत्मा धीर्थ स्पर्शमितातेस्यात्मगुणः जावनियतः प्रतःकारणात्मत्समंकिंहि वाग्रात्मकृदिश्र
त्माचरके शूपार्थवाषवगतोर्थः श्रुतसत्नकृमेन्मेवतन्पुरमिदं हादिहितादेहादिमजनेहितात्मको
श्रुतेवतंकणे मतोमपयनेतन्नाह श्रभिताभावेतुरात्मतमृसत किंतप्रात्ममावेवनतः पुंर्ष्यगतो
तर्थः लवश्रुवर्णोयमवतमहृदतनेफलोनराथैःस्त्रामजनेकार्यमेवनतादृतदिति यदित्वोमजवि

॥ ४४ ॥ [illegible]

ननु ब्रह्मरुद्रावपि ममैव मूर्ती तन्मामेव किमन्यं न मारियसे तत्राह सत्वमिति द्वाभ्यां ईश सत्वादयो मायाकृताः तव

आत्मलीलाः बंधाय एव एताः तु याभिः ... सत्वमयी एव प्रशान्त्यै नान्ये ... न केवलमत्तमस्य प्रशान्त्यै भावमात्रमप्र

भजन्ते किं तर्हि ... विचित्रं यद्यपि भवाय ... इत्याह नान्ये इति ४५ तदेवमत्र ... एवं ... इति

भगवानेव भजनीय इत्याह तस्मादिति ... तावकानां च शुक्लां तनुं ... यस्मात् सात्वताः पुरुषरूपम् ...

... इति ... हेतुः यतः सात्वताः लोकः ... लोकाः ४

सत्वं रजस्तम इतीश तवात्मबन्धो मायामयाः स्थितिलयोदयहेतवोऽस्य लीला धृता यदपि सत्वमयी २

प्रशान्त्यै नान्ये नृणां व्यसनमोहभियश्च याभ्यां ४५ तस्मात्तवेह भगवन्नथ तावकानां शुक्लां ४

तनुं स्वदयितां कुशला भजन्ति यत्सात्वताः पुरुषरूपमुशन्ति सत्वं लोको यतोऽभयमुतात्मसुखं न चा ४

न्यत् ४६ तस्मै नमो भगवते पुरुषाय भूम्ने विश्वाय विश्वगुरवे परदेवताय नारायणाय ऋ ४

षये च नराय हंसाय संयतगिरे निगमेश्वराय ४७ यं वै न वेद वितथाक्षपथैर्भ्रमद्धीः सन्तं स्व

खेष्वसुषु हृद्यपि दृक्पथेषु तन्माययावृतमतिः स उ एव साक्षादाद्यस्तवाखिलगुरोरुपसाद्य वेदम्

... अभयं ... इति ४८ ... इति ... ईश्वराय ... नमस्करोति

... ४७ वेदाद्ये ... इति ... वेद ... इति

... मद्धीः ... अपि ... वेद ... विषय

... विक्षेपहेतुः तन्माया ... एव मायया ... आत्मनि ... उपसाद्य प

... वेदं ... प्राप्य ... साक्षात् ... ४८ ॥

श्री॰ भा॰ टी॰ २३

वेदेनैव तद्भावनं मिमृग्यमाणस्य तत्त्वमतिर्यस्मात् तद्दर्शनेन निगमो भवति कथंभूतमात्मनस्तव रहस्यप्रका
शकं ग्रन्थषाड्गुण्यतामाह अजपरा ब्रह्मप्रमुख्याः कवयो सांख्ययोगादिभिर्यतमाना यत्र तन्त्येमुह्यन्ति
ज्ञात इत्यतस्तमाह सर्वेषां सांख्यादीनां वादानां विषया भेदादयः तेषां प्रतिरूपं तत्यदत्रसमाकारं शीलं स्वभावो य
स्य तं अतः आत्मनादिसैत्तानेन तु निगूढो बोधो यस्य तमेवंभूतं महापुरुषं तं वंदे ४९ इति श्रीभावार्थदी

यद्दर्शनं निगममात्मरहःप्रकाशं मुह्यंति यत्र कवयोजपरा यतंतः तं सर्ववादविषयप्रतिरूपशी
लं वंदे महापुरुषमात्मनिगूढबोधं ४९ इति श्रीभागवते द्वादशस्कंधेऽष्टमोऽध्यायः ८ सू
त उवाच संस्तुतो भगवानित्थं मार्कंडेयेन धीमता नारायणो नरसखः प्रीत आह भृगूद्वहं
श्रीभगवानुवाच भो भो ब्रह्मर्षिवर्योसि सिद्ध आत्मसमाधिना मयि भक्त्यानपायिन्या तपःस्वा
ध्यायसंयमैः २ वयं ते परितुष्टाः स्म त्वद्बृहद्व्रतचर्यया वरं प्रतीच्छ भद्रं ते वरदेशादभीप्सितं ३
ऋषिरुवाच जितं ते देवदेवेश प्रपन्नार्तिहराच्युत वरेणैतावतालं नो यद्भवान्समदृश्यत ४

निर्वेश१

पिकायां द्वादशेऽष्टमः ८ नवमे भगवन्मायादिदृक्षोर्दर्शनेक्षणः मायाशिशोर्लयाब्धौ च भ्रमणैर्विस्मयः १
श्रीभगवतः परितोषपूर्वकं वरप्रदित्सवरदानेकघोयितमाह संस्तुत इत्यादिना १ आत्मसमाधिना चि
त्तैकाग्र्येण २ वयं परितुष्टाः स्मेति बहुवचनं सर्वदेवाभिप्रायेण वरदेशादिति एकवचनं द्वयोरैक्या
भिप्रायेण प्रतीच्छ गृहाण ३ वरेणैतावतेति नान्यया जितं उत्कर्षो दर्शितः मम तव रक्षां त्वां नात्त्वीया

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

27A

यस्यतवश्रीमन्नारायणदर्पणंमनसाशृष्टोवायाध्यानकृतायस्यनाटयोभवंतिसभवान्मेक्षगोचरोना
तोक्षितिंकिमतःपरंश्रेयोस्पर्धेः ५ ईत्येतद्दृश्मिञ्जाभिलोकपालैर्ब्रह्मादिभिःसहितोयैलोकःननः
सहितांसनिवृत्तिमेस्पष्टोति ६ तद्योतिरस्यमीनिमयतमरेश्वरःप्रागात्पादांतरेक्रियाविशेष
णा ७ तमेवाद्येमायारूपेनेत्रपंचप्रत्यादिमूर्त्तिषु ८ भावदृष्ट्येमेनामयदृष्ट्येकाविनकदाचित्समयमस

दृष्टोवानास्ययोगस्यश्रीमन्नारायणदर्शनं मनसायोगपक्वेनसभवान्मेक्षिगोचरः ५ श्रण्य
पेत्रुतवज्ञात्वपुण्यश्लोकशिखामणे ईत्येमायंययालोकःसपालोवेदसद्भिदां २ ईती
रितोचितःकामेऋषिणाभगवान्मुनेः तथेतिसस्मयप्रागाद्बदर्याश्रममीश्वरः ३ तमे
वचिंतयन्नर्थमृषिःस्वाश्रमएववसन् वसन्नग्न्यर्कसोमांबुभूवायुवियदात्मसु ४ ध्यायन्सर्वत्र
वहरिंभावद्रव्यैरपूजयत् कचित्पूजांविसस्मारभावप्रसरसंप्लुतः ५ तस्यैकदाभृगुश्रेष्ठ
पुष्पभद्रातटेमुनेः उपासीनस्यसंध्यायांब्रह्मन्वायुरभून्महान ६ तंचंडशब्दंसमुदीरयंतंबला
हकाअन्वभवन्करालाः अक्षस्थविष्ठामुमुचुस्तडिद्भिःस्वनंतउच्चैरभिवर्षधाराः ७ ततोव्यदृ
श्यंतचतुःसमुद्राःसमंततःक्ष्मातलमाग्रसंतः समीरवेगोर्मिभिरुग्रनक्रमहाभयावर्तगभी

रसंप्लुतःप्रेमोद्रेकेप्राप्तः ९ मायादर्पणमादृत्यशिष्यादिना १० तंवायुमनुबलाहकामेघाअनुभवः
नन्वाविर्भवःतेचतर्दिक्षुवाहिताःउच्चैःस्वनंतःगर्जंतःश्रवणोरघोरंतदंतस्थविद्युद्भिरभितोवर्षधारामु
मुचुः ११ चतर्दिक्षुवर्तमानाःसमुद्राःसमीरवेगोर्मिभिःतरंगाःनैर्भूतलंग्रसंतःउग्रनक्रायेषुमहा ॥
भयाश्रावर्तायेषुगंभीरघोषायेषुतेच १२ ॥ ॥ ॥ ॥

सूत उवाच

ग्रामनाम हन गगुना द्विवतर्विंयं जगदं तवं दि स्रो पतापितं वी द्यत्सां वन लालुतां वी द्यमुनिः समत्र
मन मयपापके नो पतापितं सृद्भिः कथं भूताद्भिः अतिक्रांतायो याभिः खरे शुद्धर्यंरश्मिभिः वायुभि
र्वेतिशोषः पानहृदाभिस्तु विशुद्धिः दीर्घमार्कंडेटानुसारेण ३ प्रभंजनेन वायुना वृक्षानेषकोपि
नवाः पुष्पं यमिन्नः अपथ्यानक्कादयामास मममेसह ४ सत्मान विंदे भृयंतारलस्यप्राणसहित

श्रंनवेदि स्राद्भिरतिश भिः खरैः पानहृदाभिः सूपतापितं जगत् वतर्विंयं वीद्यसहासनामति
नेलाशुतांत्यामिमनाः सममत्रमत ३ नमेवसद्वीत्तनकुर्मिभिः प्रभंजनानुमीतवामे
हामेवः आहूयमालो वर्धद्भिरंबुदे लोमपाधादीपवर्षाद्भिभिः समं १४ मत्स्यंनरिद्विमस्थिवं
समाप्तांते लोकमासीन्महारिशिभाष्नुते मपकपत्रवोवीतो महाशुन्विभ्रामविद्विप्यज
टानलंयवत् १५ दतत्तदपगीतो मकरोत्तिमिंगिलैमपट्टुनोवी चिनभस्तनाहतः तम
स्यपारे परितो भ्रमद्दिशानवेदयंमा वपरिश्रमेपितः १६ क्वचिन्नमो महावर्णेत्तरलैला
क्वचित् डितः क्वचित् पाठीभिर्भिदपनेक्वापि सयमत्योन्यवानिभिः १७ क्वचिन्द्गोर्केक्वचिन्मोहे
क्वचिद्दुःखं भयं क्वचित् मुमवाग्नाति व्याध्यादिभिहतार्दितः १८ अयुतायुतवर्षाणां
सहस्राणि पातानिव गतानि भ्रमतस्तस्मिन् विष्णुमायावृतात्मनः १९ सकदाचिद्भ्रमंस्त
स्मिन् पृथिव्याः ककुदि द्विजः न्यग्रोधपोतं ददृशे फलपल्लवशोभितं २ ॥
तरिवे सर्गस्य देवमहितं भागाणोन्योतिर्गताः ते सहितं जटाविद्विप्यविकीर्ये ५ परिश्रमेण
दृष्टिनः शनः आसत्स्य धैः ३ पुमर्पणाशस्य समाश्रिताः ६ अन्योन्यवानिभिः नद्भलालयस्य रस्यवंश
ध्याद्भिः ७ विष्णुमायावृतात्मन इतिस मध्या टहवानिमयैः ८ ककुदि ३ ज्ञतमटेपान्यग्रोधे

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

28A

तस्यै रत्नानि दिग्भ्रामवोघां पोपि शुभ्रमपि २१ श्रीमद्दृक्संवदनपंकजं यस्यनेत्रं केवुननत्रिरेखाहृताग्रीवाय
स्पान्ते महोरस्कं विशालवक्षस्तन पुत्रानां प्रोद्भमनानां ममाप्यस्य तत्सदरे भुवो यस्यते २२ स्वामिसच्छामैः व
नेतः कुंभमानाः स्थलकान्तिरामा नंतपोभिनेकं युवन श्रेनबेलयेन श्रीः यया सोकं व श्रियौ नयाः क
लेयाहो डिम पुष्पयस्यते विद्रुमतस्या भानयारेषन प्रोणापिते तथा तस्मिन् यस्यते २३ पद्मगर्भे व

मागुतरस्मा शुभवायां तस्यापि दहप्रोषितं श्यानेपर्णपुटके ग्रसंतेमभ्यातमः २१ म
हामरकतप्रपामश्रीमद्दनपंकजं केवुग्रीवेमहोरस्कंमना संहेदरभुवे २२ स्वामिसेजदः
लकामातंकेवुश्रीकर्णोटाडिमं विद्रुमाधरभासपक्षोणापितस्तथास्मितं २३ पद्मगर्भोक
णपांगंस्यहामावलोकनं स्वामिसेजदलिसंविग्रनिम्ननाभिदलोदरम २४ चावंगुलिभ्या
पाणिभ्यां उन्नीयचवणांवुजं पुष्पवितियाथविपेंद्रोयथयंतेवीस्यविस्मितः २५ नटपीनाढ्यांतः
परिश्रमामुटामोस्कृत हत्स्य विलोचणांवुजः महर्षरोमाङ्कतभावपांकितः मर्हपुरस्तम
समारवालकं २६

तस्याममंतान रेषतग्रहणावपांगानेत्रांनो यस्यनेहृयोहासोपस्मितनतद्रलोकतेयस्यंतेस्वामिरंजंगः
वलेस्पावलयास्तियंद्रिश्रेलाः ताभिः संविग्नाः चेवस्तानि प्रागभीरानामियंसितस्तटलवटस्थपत्र
मस्काणोउदरेयुमतं २७ चारवग्रगुलयोययोस्तामपामुश्रीग्राहणाययंतेपिवंते २८ हृतप्रभवविला
वनावनेवयोमृहलालितानियममः ग्रहतभावमस्यास्त्रयंस्यंतेन पांकितः मज्ञपिप्रहृष्टपुरः प्रसस्ता

रत्नेश्वरस्तुतिः

२९

श्री॰ भा॰ द्वा॰ टी॰ २९

पृष्टं जगत् यथा पुरा प्रलयात्पूर्वं न्यस्तं दृष्टवान् अतीव विस्मितः सन् अमुह्यत २७ कृत्स्नशो दृष्टं तेन प्र
पंचयति खमित्यादिना ककुभो दिशः पुराणि ग्रामाकराः स्वर्णादिखनयः खेटान् कार्षिकग्रामान् गोकुलानि आश्र
मास्तेषां वर्णानां च वृत्तयः २८ नानायुगानि कल्पाश्च तैर्वा कल्पनं इत्यिन्यानेका॰

तावच्छिशोर्वै श्वसितेन भार्गवः सोंऽतः शरीरं मशको यथाविशत् तत्राप्यदो न्यस्तमचष्ट कृत्स्न
शो यथा पुरामुह्यदतीव विस्मितः २७ खं रोदसी भगणानद्रिसागरान्द्वीपान्सवर्षान्ककु
भः सुरासुरान् वनानि देशान्सरितः पुराकरान्खेटान्व्रजानाश्रमवर्णवृत्तयः २८ महांति
भूतान्यथ भौतिकान्यसौ कालं च नानायुगकल्पकल्पनं यत्किंचिदन्यद्व्यवहारकारणं दद
२९x र्श विश्वं सदिवावभासितं २९ हिमालयं पुष्पवहां च तां नदीं निजाश्रमं यत्र ऋषी अपश्यत विं
श्वं विपश्यन् श्वसिताच्छिशोर्वै बहिर्निरस्तो न्यपतल्लयाब्धौ ३० तस्मिन्पृथिव्याः ककुदि प्ररूढं
वटं च तत्पर्णपुटे शयानं तोकं च तत्प्रेमसुधास्मितेन निरीक्षितोऽपांगनिरीक्षणेन ३१ अ
थ तं बालकं वीक्ष्य नेत्राभ्यां धिष्ठितं हृदि अभ्ययादतिसंक्लिष्टः परिष्वक्तुमधोक्षजं ३२ ता
वत्स भगवान्साक्षाद्योगाधीशो गुहाशयः अंतर्दध ऋषेः सद्यो यथेहानीशनिर्मिता ३३

तेषु सत्स्विव परमार्थं इवेत्यवभासितं तेनैव २९ वटं च तोकं वीक्ष्य तत्प्रेमणा सुधा यथा तत्स्मितेन युक्तेनो
ऽपांगनिरीक्षणेन निरीक्षितः सन् ३१ अथ तं बालकमधोक्षजं परिष्वक्तुमभ्ययादित्युत्तरेणान्वयः
कथंभूतं नेत्राभ्यां हृदि धिष्ठितं ध्यातं तावत्परिष्वंगसामग्र्यामेव अत्र वैलक्षण्यांतर्हितो बभूवेत्याह द्वाभ्यां
फलेष्टा हांतः अनीशो निर्दैवः तेन निर्मिता ईहा अभीप्तायचेष्टेति ३३ ॥ ॥ ॥

२९

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

29A

तमंतर्हितं श्रीभगवंतं अनु वटः सलिलं लोकसंप्लवस्तिरोऽधायि अंतर्हितः सद्यस्तस्मिन् एव यथा पूर्वं स्थित
इति ॥ ९ ॥ इति श्रीभावार्थदीपिकायां द्वादशे नवमः ॥ ९ ॥ दशमे शिवसंगतस्तुतेस्तस्मै वरान् ददाति तेन
सप्तकल्पान्तिमो मार्कंडेयो भाग्यमभाजयत् तान्कथयाम्यानवत्स्यकाशमानयामसद्धृतेनैवितांविद्वांसं
प्रियस्यतेव मायया तानि ताव यमितिस्म हंकारेणपुष्पांजलीस्पृष्टः ॥ १ ॥ श्रीनारायणः एवं स्वमायया

पूर्वा ।

तमप्यवटोऽव्यक्तसलिलं लोकसंप्लवः तिरोधायि तस्यमात्स्वामिवस्थितः ॥ ३४ ॥ इ
ति श्रीभागवते द्वादशस्कंधे श्रीमद्भगवन्मायादर्शनं नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ सूत उवाच
सएवमनुभूयेदं नारायणविनिर्मितं वैभवं योगमायायास्तमेव शरणं ययौ ॥ १ ॥ मार्कंडे
य उवाच प्रपन्नोस्म्यंघ्रिमूलं ते प्रपन्नाभयदं हरे यन्मायया हि विबुधा मुह्यंति ज्ञानकाशया ॥ २ ॥
सूत उवाच तमेवं निभृतात्मानं वृषेणादिविपर्यटन् रुद्राण्या भगवान्रुद्रो ददर्श स्वगणै
र्वृतः ॥ ३ ॥ अथोमा तमृषिं वीक्ष्य गिरिशं समभाषत पश्येमं भगवन्विप्रं निभृतात्मेंद्रियाशयं ॥
४ निभृतोदझषव्रातो वातापाये यथार्णवः कुर्वस्य तपसः साक्षात्संसिद्धिं सिद्धिदो भवा
न् ॥ ५ ॥ श्रीभगवानुवाच नैवेच्छत्याशिषः क्वापि ब्रह्मर्षिर्मोक्षमप्युत भक्तिं परां भगवति लब्धवा

पि

न्पुमानसौ ॥ ६ ॥ तदर्शनं ते शिव रूपेण मानन्यया मामनतदाहमितितमेव मित्यादिनानिभृतात्मानं समाहितं विवेकद्राण्या
भवान्या ॥ ७ ॥ निभृतानि स्वविषयाग्रामेंद्रियाशयाः देहेंद्रियमनांसि यस्य तेनिस्वलसभूदके रूपव्रातस्य
निभृताः संसिद्धिफलं साक्षात्कुरु पकटीकुरु यतो भवान्सिद्धिदः ॥ ५ ॥ आशिषः प्रभृतयः लब्ध्वा उक्तमित

श्री॰ मा॰ टी॰ ३०

नव टिप्यामः संवादं कविष्यामः स्मा त्वं तो गुणि वेदे हे तः ईशान इति ८ तद्वा यि यो तः कार णस्य हन्तये पो येन
मः ९ तवैव लेव हि हेव ज्ञान्यपि मार्गे शिवे विवेदय विस्मित कथमन्ने सहसा प्रकस्मादेव दृष्टिमानं नतोऽ
हमि गंगा जटा धार एव नीतिनं त्रो णिश्च ती गिय स्यते शूला दि भिः सहस्र सा मालादी नि स्विधाणमिस्य

श्रुद्धापि संवदिष्यामो भवान्येनेन साधुना श्रयं हि परमो ना भो हणांमाधुस्समभामः ७ सूत
उवाच इत्युक्त्वा तत्र पेयाय भगवान्सानु तोगतिः ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वदेहिनां ८
नयोग न मने स्मा लाटी प्राप्यो जेग टात्मनोः नवेदनं तथो हि तिगन्मातं विश्वमेव च ९ भगवांस्स
दृष्टि जावेधीर प्रायोग मायया आविशन्नद्रहाकाशवायुः स्थितिमिवेश्वरः १० आत्मन्यपि
शिवं मा शून निरिं स्थि गंगा जटाधरं श्रुत्तं टप्ता भुजं गं पाश्च उद्यन्तमिव भास्करं ११ व्याघ्र चर्माम्बरं
शूलधरं शशिन मर्भिः शुद्धमाला शुभ कपाल पाशु सह विधाणं सहसा भाने वि
वेद हृद्दि विस्मितः १२ किमिदं जगत्य वेनिस माधेवि र तो मुनिः नेत्रे उन्मील्य दृष्टेशस्य
णुसामयाव ते १३ दृष्टे विलोक्यैकगुहं तनामपि रसा मुनिः नस्मै मपश्यै व्यस्था स्मरणाय
ते हो म या १४ स्मा न तामस न पादार्वे गं थ स्त र थप दीपकेः १५ आह चात्मान भावेन हृ
सौका मस्मते विभो क वा म कि मी शान ये ने टनि मित जग न १६ नमः शिवाय शान्ता
८ य म ना य म शृ डा य व रजो स्व षेय हो ण य न म स्त भ्यं त मो त्व षे १७ सूत उवाच एवं स्तुतः

नवः श्रुत माला टीनां दृहे कं १२ विस्मय पूर्वकं वदिदं शं न माह किमिदमिति सो मया स्तुहा ग
तेनुदंटं दृष्टी १३ ततो नेनाम १४ एणिका म न म स्य न त्रिये न न त्या न मुद्रि भिं न भवनीति १५
निगुणत्वेन त्रिगुणत्वेन च नमस्करोति नमः शिवायेति गुणाय सत्वाधि हाने सत न च तु वस्तु शीति स

30A

नोस्मनः अयः ब्रह्मविल्लमहेस्माः यत्नयेभ्यः तेवयं १८ वरदेशा नाटिना भवन्तैवैवास्माभिः क्रियते न त्वनुग्रहः जग-
हंसत्वात् भवन्तामिति ब्राह्मणानस्तौति ब्राह्मणा इत्यादिना प्रसाधवः सदाचाराः शांताः मत्सरादिरहिताः ति-
कामा निःसंगाः नैकेवलं तेनैव किं च अहं चेत्यादिना २० मूयत मते हेतं तत रमादः नेति अण्वपि अणुमात्रमपि
वत्ता तेपश्यंति तत्तु युष्मानेवं मनान ईमहि मनेम २१ ब्राह्मणेभ्यः ब्राह्मणान आत्मसमाधानं चित्तैकाग्र्यं तप आ-

श्रीभगवानुवाच वरं वृणीष्व नः कामं वरदेशा वयं त्रयः अमोघं दर्शनं येषां मर्त्यो यद्विंदते मृतं .
१८ ब्राह्मणाः साधवः शांता निःसंगा भूतवत्सलाः एकांतभक्ता अस्मासु निर्वैराः समदर्शिनः १९ स-
लोका लोकपाला अस्तान्वंदं ... त्यर्चयंत्युपासते अहं च भगवान्ब्रह्मा स्वयं च हरिरीश्वरः २० न ते मय्य-
च्युतेजे च भिदामण्वपि चक्षते नात्मनश्च जनस्यापि तद्युष्मान्वयमीमहि २१ न ह्यम्मयानि तीर्थानि
न देवाश्चेतनोज्झिताः ते पुनंत्युरुकालेन यूयं दर्शनमात्रतः २२ ब्राह्मणेभ्यो नमस्यामो ये स्मद्रूपं
त्रयीमयं विभ्रत्यात्मसमाधानतपःस्वाध्यायसंयमैः २३ श्रवणाद्दर्शनाद्वापि महापातकिनोपि वः
शुद्ध्येरन्नंत्यजाश्चापि किमु संभाषणादिभिः २४ सूत उवाच इति चंद्रललामस्य धर्मगुह्योपबृंहितं
वचो मृतायनमृषिर्नातृप्यत्कर्णयोः पिबन् २५ स चिरं मायया विष्णोर्भ्रामितः कर्शितो भृशं शिववा-

किं च श्रवणादित्यादि २४ चंद्रो ललाम
तो च नेत्र्या ख्यायः स धर्मा वा ख्याय्य नेंसंयमाश्वागादित्तियमाने २३ किं च श्रवणादित्यादि २४ चंद्रो ललाम-
मामूषणं यस्य तस्य धर्मेर हस्य गुह्ये तैरमृतास्पदं वचः कर्णाभ्यां पिबन्नातृप्यत न अलं इति नामन्यत कर्णाया-
रमृतायनं अनिवान्वयः २५ शिववागेवामृतं तेन ध्वस्ताः क्लेशपुंजा यस्य सः २८ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री भा. द्वा. टी. ३१

इयं लीलाहो दुर्विभाव्या प्रवितर्क्या: यद्यथा ईशितव्यानि नियम्यानि भूतानि जगदीश्वराः स्वयं नमन्ति स्तुवन्ति
चेति २७ अस्याः लोकसंग्रहमात्रमेव न हि त्वा हृदयमेमि निमवतारोपियस्त्वर्थे देहिनां धर्ममाचरन्ति २८ नन्व
तेन स्वभावतिरस्कारः कष्टं मया क्रियते तत्राह नैतावता लोकसंग्रहमात्रेणानेन मानादिभिः कथं
वृत्तैः स्वमायामयीभिर्वृत्तिभिः श्रीभगवतो मायिनस्तवानुभावो न दुष्येत यतः प्रसिद्धस्य मायिनः कुह
कैः कपटैर्यथा तथैतानि मतं मन्तादी निर्गतस्तस्य यथा कुहकेनात्मानुभावो न दुष्यते इति तद्वत्

ऋषिरुवाच अहो ईश्वरलीलेयं दुर्विभाव्या शरीरिणां यन्नमंतीशितव्यानि स्तुवंति जगदीश्वराः २७
धर्मं ग्राहयितुं प्रायः प्रवक्तारश्च देहिनां आचरंत्यनुमोदंते क्रियमाणं स्तुवंति च २८ नैतावता
भगवतः स्वमायामयवृत्तिभिः न दुष्येतानुभावस्तैर्मायिनः कुहकं यथा २९ सृष्ट्वेदं मनसा वि
श्वमात्मनानुप्रविश्य यः गुणैः कुर्वद्भिराभाति कर्तेव स्वप्नदृग्यथा ३० तस्मै नमो भगवते त्रिगु
णाय गुणात्मने केवलायाद्वितीयाय गुरवे ब्रह्ममूर्तये ३१ कं वृणे नु परं भूमन् वरं त्वद्वरदर्शनात्
यद्दर्शनात्पूर्णकामः सत्यकामः पुमान्भवेत् ३२ वरमेकं वृणेऽथापि पूर्णात्कामाभिवर्षणात्
भगवत्यच्युतां भक्तिं तत्परेषु तथा त्वयि ३३ सूत उवाच इत्यर्चितोऽभिष्टुतश्च मुनिना सूक्तया गिरा

ते निद्यादेन कामस्पष्टं तेनानुषंगः २९ मायाचेष्टितं प्रपंचयति सृष्ट्वेति स मदन्यथैर्नस्य विद्यावेष्टिते दृष्टांत:
३० त्रिगुणाकेन रजीववक्त्रं दृष्टा भजाय किं त्रिगुणानामात्मने नियंत्रे ३१ वरे हणी बतेपद नातनचा दस्कामि
निवृत्ते दर्शनेयसूत स्मृतं तवतः परवरं तवहणोत्यस्मात्त्वद्दर्शनात्पूर्णकामः सर्वार्थां वंदसेरा हवः सत्यकामः
यद्यहं प्राप्तसर्वोनदः ३२ वरदानाय स्वयमेव प्रवृत्तः पार्वत्या उमया चाभिनंदितः प्रवृत्तो दितः सनत्स्मा

३१

31A

कामो वयं सर्वोपि भगवत्तदुपदेश्यप्रश्नः इत्यादि ब्रह्मवर्चस्विनस्ते भूयादित्यन्तेन अन्वयः यतस्त्वं मयोदिते भक्तिमा
न् २५ तस्य कामेन आशिषि प्रीणन् अनुभूतं श्रीभगवन्मायावैभवं तत्स्वकथयत् २६ अवाप्तो योगमहिमायो
नम २८ एतन्मार्कण्डेयस्य चरितेनेनानुभूतं च श्रीभगवन्मायावैभवं तेनुवर्णितं २९ ननु एव मध्यस्मक्तु
लोकत्रयस्य प्रकल्पादुत्थितैर्दृश्यमानं विरुद्धमेव तत्राह एतन्मार्कण्डेयेनानुभूतं श्रीभगवन्मायावै

कामं त्वयं मद्वैयस्त्वं भक्तिमांस्त्वं मयोदिते आकल्पान्ताद्यशः पुण्यमजरामरतां तथा २५ ज्ञानं त्रैकालि
कं ब्रह्मविज्ञानं च विरक्तिमत् ब्रह्मवर्चस्विनो भूयात् पुराणाचार्यतास्तु ते २६ सूत उवाच एवं वरान्
मुनये दत्त्वागात्त्र्यक्ष ईश्वरः देव्यै तत्कर्म कथयन्ननुभूतं पुरामुना २७ सोप्यवाप्तमहायोगमहिमा भा
र्गवोत्तमः विचरत्यधुनाप्यद्धा हरावैकान्ततां गतः २८ अनुवर्णितमेतत्ते मार्कण्डेयस्य धीमतः अ
नुभूतं भगवतो मायावैभवमद्भुतं २९ एतत्केचिदविद्वांसो मायासंसृतिमात्मनः अनाद्यावर्तितं नृ
णां कादाचित्कं प्रचक्षते ३० य एवमेतद्भृगुवर्य वर्णितं रथाङ्गपाणेरनुभावभावितं संश्रावयेत् संशृ
णुयादु तावुभौ तयोर्न कर्माशयसंसृतिर्भवेत् ३१

भवं नानाकल्पत्वेन कादाचित्कं नैष्फल्येन सत्यस्यैवास्मिन्कल्पे न तस्य सर्वसाधारणं एतत्केचिदनादिवत्कालं प्राव
र्तितं देवादृश्यमानं न पुनः यद्विवर्तितं प्रचक्षते नृणां संसृतिः सर्वप्रलयादि लक्षणं आत्मनो भगव
तो मायामयी एव मविद्वांसः विद्वांसस्तु मायापि पुंसः स्वासीकृता सा भ्योपि समर्थात्मनः न तु दूरमवेशान्निर्गमनः सत्यक
त्वेन कल्पनामात्रेणानिवर्तेति अतो न विरोध इत्यर्थः ३१ संशृणुयात् ततः संश्रावयेत् तौ उभौ तयोः कर्मवा

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

इति श्रीभावार्थदीपिकायां द्वादशे दशमः ॥१०॥ एकादशे तंत्रतात्पर्यं महापुरुषवर्णनं रवेश्च द्वादशव्यूहस्य व्याख्या-
नं प्रतिमासं पृथक्पृथक् ॥ येनामर्त्यत्वमायाति मर्त्यो भागवतोत्तमः तेषु क्रियायोगमंगोपांगयोगादिक-
ल्पितं २ पृच्छामीति हे भागवत यतो भवान् समस्ततंत्रसिद्धांतेन तत्त्ववित् १ पृच्छ्यमाह तांत्रिका इति परिच-
र्यायां उपासनायां विषये केवलस्य चैतन्यघनस्य श्रीपतेः अंगानि हृदयादीनि उपांगानि गरुडादीनि आयुधानि
आयुधानि सुदर्शनादीनि आकल्पाः कौस्तुभादयः तेषां देहे केन यथा कल्पयंति येश्च मंत्रैः कल्पयंति

इति श्रीभागवते द्वादशस्कंधे दशमोऽध्यायः ॥१०॥ शौनक उवाच अथेममर्थं पृच्छामो भवंतं बहुवि-
त्तमं समस्ततंत्रराद्धांते भवान्भागवततत्त्ववित् १ तांत्रिकाः परिचर्यायां केवलस्य श्रियः पतेः अं-
गोपांगायुधाकल्पं कल्पयंति यथा च यैः २ तन्नो वर्णय भद्रं ते क्रियायोगं बुभुत्सतां येन क्रियानैपु-
ण्येन मर्त्यो यायादमर्त्यतां ३ सूत उवाच नमस्कृत्य गुरून्वक्ष्ये विभूतीर्वैष्णवीरपि याः प्रोक्ता वे-
दतंत्राभ्यामाचार्यैः पद्मजादिभिः ४ मायाद्यैर्नवभिस्तत्त्वैः सविकारमयो विराट् निर्मितो दृश्य-
ते यत्र सचित्के भुवनत्रयं ५

तन्नो वर्णय ३ गुरूपदेशागमत्वात्तस्यार्थस्य तन्नमस्कारपूर्वकमाह नमस्कृत्येति विभूतीर्विराडादिरूपा
याः ४ पृष्टांगादिकल्पनां भूतादिभिः दर्शयितुं प्रथमं तावद्यथा कल्पयंतीति प्रश्नस्य वैराजरूपेणोत्तर-
वक्ष्यन्विराड्विग्रहमायाद्यैः प्रकृतिसूत्रमहदहंकारपंचतन्मात्रैर्नवभिस्तत्त्वैः विकारैः एकादशेंद्रियाणि
पंचभूतानीति षोडशविकारैस्तन्मयो विराट् स प्रसिद्धो निर्मितो यत्र विराजि सचित्के चेतनाधिष्ठिते भुवन-
त्रयं दृश्यते अनेनांगादिकल्पनास्थानमुक्तं दर्शितम् ५ ॥ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

32A

पतद्वैपौरुषंरूपंपुरुषस्यवैराजस्यरूपमेवस्वेनाधिष्ठितत्वात्तद्धितत्वाद्रूपमुच्यतेअंगान्याह भूःपा
दौ इत्यादिभिः त्रिभिः भगवत्यनुवादेन श्रीभगवत्यादादिभावनाविधीयते ४ प्रजननमेढ्रं प्रधानः
पायुः ७ ८ अनन्तमव्यक्तदेवमूर्तिमित्याह यावानयं व्यष्टिपुरुषः समाननः समष्टिविनष्टिसंस्थया यावयव

एतद्वै पौरुषं रूपं भूः पादौ द्यौः शिरो नभः नाभिः सूर्योऽक्षिणी नासे वायुः कर्णौ दिशः प्रभोः ६
प्रजापतिः प्रजननमपानो मृत्युरीशितुः तद्बाहवो लोकपाला मनश्चन्द्रो भ्रुवौ यमः ७ लज्जोत्त
रोऽधरो लोभो दन्ता ज्योत्स्ना स्मयो भ्रमः रोमाणि भूरुहा भूम्नो मेघाः पुरुषमूर्धजाः ८ यावान
यं वै पुरुषो यावत्या संस्थया मितः तावानसावपि महापुरुषो लोकसंस्थया ९ कौस्तुभव्यप
देशेन स्वात्मज्योतिर्बिभर्त्यजः तत्प्रभा व्यापिनी साक्षात् श्रीवत्समुरसा विभुः १० स्वमायां वनमाला
ख्यां नानागुणमयीं दधत् वासश्छन्दोमयं पीतं ब्रह्मसूत्रं त्रिवृत्स्वरं ११ बिभर्ति सांख्यं योगं च देवो
मकरकुण्डले मौलिं पदं पारमेष्ठ्यं सर्वलोकाभयंकरं १२ अव्याकृतमनन्ताख्यमासनं यदधिष्ठितः
धर्मज्ञानादिभिर्युक्तं सत्त्वं पद्ममिहोच्यते १३ ओजःसहोबलयुतं मुख्यतत्त्वं गदां दधत् अपां तत्त्वं
दरवरं तेजस्तत्त्वं सुदर्शनं १४ नभोनिभं नभस्तत्त्वमसिं चर्म तमोमयं कालरूपं धनुः शार्ङ्गं तथा

संनिवेशेन मितः ५ भूषणास्त्रादीन्याह कौस्तुभेत्यादिना स्वात्मज्योतिः शुद्धजीवचैतन्यं यानस्य कौस्तु
भस्य प्रभा तामेव श्रीवत्सं बिभर्ति १० त्रिमात्रं प्रणवं त्रिवृत्स्वरं ११ पारमेष्ठ्यं पदं ब्रह्मलोकं १२ अव्या
कृतं प्रधानमनन्तं यदधिष्ठाय स्थितः तदासनमनन्तरूपं प्रसिद्धं सत्त्वं गुणः १३ मुख्यतत्त्वं प्राणतत्त्वं प्राणो वै मुख्य

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

33

श्री॰ भा॰ टी॰ ३३

इंद्रियाणि प्राणायहृदाहृतीरस्पंदनं तन्मात्राणि यस्याभिव्यक्तिं शुद्धयार्थक्रियात्मनो रस्यस्या
हृती: क्रियाशक्तिः शुद्धं मनः सूक्ष्मरूपस्याभिव्यक्तिश्चेंद्रिरभिव्यक्तेंद्रपशुद्धयार्थतयाग्रार्थक्रिया
त्मनो वरदाभयदारिद्रपतो विभक्तिनत्रसुदृश्यानघानतयाभावयेदित्यर्थः ।१८ मेरौ लये देवयजनं नरे
वपुनाभमिरवं मेरुस्तवनेभावयेदित्यर्थः । अन्तर्वेदि मेरुर्लयवाटीलासंस्कारग्रामनः शुहृहृतामवे
टीलामेवग्रामनस्तुत्स्मायायगतां भावयेदित्यर्थः । परिचर्येति श्रीभगवतः तोपरिचर्यास्वस्य सं
कल्पपापलेयायथ एवं रूपां भावयेदित्यर्थः । परिचर्येति श्री भगवतः तां परिचर्यां स्वस्य सकल्पपा

इंद्रियाणि प्राणायणा हृदाहृतीरस्पंदने तन्मात्राणि यस्याभिव्यक्तिं शुद्धयार्थक्रियात्मनो
।१८ मेरौलयेदेवयजनं नेदीलासंस्कारमात्मनः परिचर्यांभगवतो ध्यायात्मनोरुपितदयः ।१९
भगवान्भगवाद्यार्थे लीलावत्मनलुरुहृदन धर्मपशक्तभगवान्सात्मरव्यजनंभजत ।२० श्री
नपत्रेत्रेवं रुंद्रदिनाथामाजतोभय विश्वेदेदः श्वपाकमात्रमेवहृतिरुतष ।२१ अन्नपा
यिनी भगवती श्रीः साहात्म्यनोहरेः विष्वक्सेनतलतनूनिविदितः पार्षदापिपः ।२२

वह्यायपवं रूपां भावयेदित्यर्थः ।१९ एवं मातस्तनयग्रहेणेनदाकारमनः स्थपसमाह भगवानिति
श्रीभग ``` प्राहाघ्रमेरवयारिवाहृताप ।२० हे द्विजाः पवकवचनतोवाधावः श्रकतोभयंकेव
लाथामरुहेसम भजन्तयदावेकुंठस्यविशेषणात् कृतोभयंपदामतिविह्वतनरपश्चत्सामरूपा
वेदः स्वपाणिक्षिणकृत्याविद्वते शिवरूपान्नाहिमवलिगानयतंषतस्वरूपपुरुषपर्यंतावैविताहिरि
श्चेतः ।२१ अन्नपायिनी श्रीहरेः शक्तिः तत्र हेतुः सात्मनः स्वरूपस्य विरूपत्वात् तस्यास्ताभ
रित्यर्थः तंत्रमूर्तिः पवनात्रायाणामनुपः येषाममात्ययोगणाः नेहरेर्हारपालानेदाहृष ।२२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तस्यैवचतुर्व्यूहोपासनमाह श्रीवासुदेवादिशब्दैः पुरुषः श्रीनारायणएवस्वयंमूर्तिभेदेनोपासनेष्वभिधीयते
तस्यैवाध्यात्मनिचतुर्धोपासनामाह सएवभगवान्विश्वादिशब्दैर्वृत्तिभिः जाग्रदाद्यवस्थाभिः परिभाव्यते
तदङ्गस्यादीनाह अर्थाविषयाः इंद्रियंमनः आशयंतदुभयसंस्कारयुक्तंमहत्तत्त्वंज्ञानंचित्तमयमात्तीनैः २२ उक्तचतु
र्व्यूहरूपोपासनेप्यंगोपांगाद्युपासनामाह अंगेति अंगादिभीरूपलक्षितोहरिः भगवान्वासुदेवादिचतु
र्मूर्तिभिः सन्विश्वादिचतुष्टयंबिभर्तिस्मविश्वादिभावेपितन्नियंतृः तस्यनजीववत्त्वमित्याह विश्वादिचतुष्टयं

नंदादयोष्टौद्वाःस्थाश्चतेणिमाद्याहरेर्गुणाः वासुदेवः संकर्षणः प्रद्युम्नः पुरुषः स्वयं अनिरुद्धइति
ब्रह्मन्मूर्तिव्यूहोभिधीयते २१ सविश्वस्तैजसः प्राज्ञः तुरीयइतिवृत्तिभिः अर्थेंद्रियाशयज्ञानैर्भग
वान्परिभाव्यते २२ अंगोपांगायुधाकल्पैर्भगवांस्तच्चतुष्टयं बिभर्तिस्मचतुर्मूर्तिर्भगवान्हरि
रीश्वरः २३ द्विजऋषभसएषब्रह्मयोनिः स्वयंदृक्स्वमहिमपरिपूर्णोमाययाचस्वयैतत् सृजति
हरतिपातीत्याख्ययानावृताक्षोविवृतइवनिरुक्तः तत्परैरात्मलभ्यः २४ ॥ राम ॥

विश्वदृष्टिरपिश्रीभगवानीश्वरएवेति २३ तस्यब्रह्मादिविभूतितामाह द्विजऋषभेतिसएव[illegible]भगवान्ब्रह्मयोनिर्वे
दस्यकारणमित्यादिदृष्टेनत्वयंवस्तुतोभेदाभावेपिस्वगतमाययासृजतिहरतिपातीतिकृत्वाआख्ययाब्रह्मादि
रूपाख्ययानावृताक्षः अज्ञानाच्छन्नज्ञानोपिविवृतइवाभिन्नइवनिरुक्तः शास्त्रेषुनतत्त्वभिन्नः अत्रविद्वदनुभवंप्रमा
णयतियत्तत्परैरात्मत्वेनैवलभ्यतइति २४ ॥ रामायनमः
रामायनमः रामायनमः ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

34

श्री भा टी ३४

यमेवं सम्पादनमुक्तं तेन श्रीकृष्णं प्रार्थयते कृष्णेति अर्जुनः तस्य सखे वृष्णिश्रेष्ठ ऋषभ अवनिध्रुहो ये राजन्याः तेषां वंशस्य द
हने अनपवर्गमक्षीणं वीर्यं यस्य गोपवनितानां व्रजाः समृद्धाः भृत्या नारदाद्यास्तैर्गीतं तीर्थभूतं श्रवः की
र्तिर्यस्य श्रवणमेव मङ्गलं यस्य २५ एतत्त्रयमात्रस्यापि श्रवणस्य ज्ञानफलमाह य इति कल्ये उषःकाले तच्चित्तः प्र
यतः शुचिः सुसमाहितः प्रातर्महापौरुषं हरिस्तवं श्रवणपठति २६ मण्डले देवयजनमिति ज्ञात्वा बुद्धिमागतः मूर्तिव्यूहस्य
मेनानाविधेषु ह्येतच्छ्रुते इति प्रकृत इति पञ्चमे पद्याद्याह तथा तेषु च चरपयोगं पर्वाश्रयेषु नानागणग्रामण्यो यातु

श्रीकृष्ण कृष्णसख वृष्ण्यृषभावनिध्रुग्राजन्यवंशदहनानपवर्गवीर्य गोविन्द गोपवनिताव्र
जभृत्यगीततीर्थश्रवः श्रवणमङ्गल पाहि भृत्यान् २५ य इदं कल्य उत्थाय महापुरुषलक्षणं।
तच्चित्तः प्रयतो जप्त्वा ब्रह्म वेद गुहाशयं २६ शौनक उवाच शुको यदाह भगवान्विष्णुराताय शृ
ण्वते सौरो गणो मासि मासि नाना वसति सप्तकः २७ तेषां नामानि कर्माणि संयुक्तानामधी
श्वरैः ब्रूहि नः श्रद्दधानानां व्यूहं सूर्यात्मनो हरेः २८ सूत उवाच अनादिविद्यया विष्णोरात्मनः सर्वदेहिनां
निर्मितो लोकतन्त्रोऽयं लोकेषु परिवर्तते २९ एक एव हि लोकानां सूर्य आत्मादिकृद्धरिः सर्ववे
दक्रियामूलमृषिभिर्बहुधोदितः ३० ॥ राम ॥

यानादेवास्तेष्वेकैकशो गणाः सप्तेत्यादिना सौरः सूर्यसम्बन्धी सप्तानां गणः २७ तेषां सप्तानामधीश्वरैस्तन्त्र।
स्वामिभिः तत्तन्मासाभिव्यक्तनामस्वर्यैर्वा व्यूहं विभागं २८ तत्र तावत्तद्व्यूहं निरूपयितुं प्रथमं श्रीभगवतः सूर्य
स्वरूपमाह अनादिविद्यायाः योऽयं लोकतन्त्रः लोकयात्राप्रवर्तकः २९ अनन्तस्य क्रियाभेदोपा
धिकमेव नानात्वेन सत्त्वमित्याह एक एवेति सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्चेति श्रुतेर्जगदात्मा आदिकृत्सृष्टिक
र्ता हरिरेव स सूर्यश्च सर्वासां वेदोक्तक्रियाणां मूलं मन्त्र तेनोपाधिना बहुधोक्तः ३० ॥ राम ॥ ३४

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

34A

कालरूपधारिणोऽतो दोषः द्वादशधारित्वरूपे भेदं क्रियोपाधिकं दर्शयितुं प्रथमं सर्वैकमेव पदं नवधा माययाङ्कनं नव
धा भेदमाह कालइति कालः प्रातरादिः देशः समादिः क्रिया अनुष्ठानं कर्ता ब्राह्मणादिः करणं स्रुगादिः का
र्यं यागादिः आगमः मंत्रादिः द्रव्यं व्रीह्यादिः फलं स्वर्गादिः ३१ तत्र कालरूपधारी भगवान् पृथक्चरति चै
त्रादिषु मासेषु लोकतंत्राय यथा ज्ञानानिर्वाहाय ३२ तानेव गणानाह धातेति द्वादशभिः धाता सूर्यः १ कृत
स्थली अप्सराः २ हेतिः राक्षसः ३ वासुकिर्नागः ४ रथकृत् यक्षः ५ पुलस्त्य ऋषिः तुंबुरुः गंध

कालो देशः क्रिया कर्ता करणं कार्यमागमः द्रव्यं फलमिति ब्रह्मन्नवधोक्तोऽजया हरिः ३१ मध्वादि
षु द्वादशसु भगवान्कालरूपधृत् लोकतंत्राय चरति पृथग्द्वादशभिर्गणैः ३२ धाता कृतस्थ
ली हेतिर्वासुकी रथकृन्मुने पुलस्त्यस्तुंबुरुरिति मधुमासं नयंत्यमी ३३ अर्यमा पुलहोऽथौजाः
प्रहेतिः पुंजिकस्थली नारदः कच्छनीरश्च नयंत्येते स्म माधवं मित्रोऽत्रिः पौरुषेयोऽथ तक्षको
मेनका हहा रथस्वन इति ह्येते शुक्रमासं नयंत्यमी ३५ वसिष्ठो वरुणो रंभा सहजन्यस्तथा
हूहूः शुक्रश्चित्रस्वनश्चैव शुचिमासं नयंत्यमी ३६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

र्वः ६ ३३ अर्यमा सूर्यः १ पुलह ऋषिः २ अथौजा यक्षः ३ प्रहेतिराक्षसः ४ नारदो गंधर्वः ५ क
च्छनीरो नागः ६ पुंजिकस्थली अप्सराः ७ माधवं वैशाखं ३४ मित्रः सूर्यः १ अत्रिः ऋषिः २ पौरुषेयो रा
क्षसः ३ रथस्वनो यक्षः ४ तक्षको नागः ५ मेनका अप्सराः ६ हहा गंधर्वः ७ ३५ वरुणः सूर्यः १ वसिष्ठः
ऋषिः २ रंभा अप्सराः ३ सहजन्यो यक्षः ४ हूहूर्गंधर्वः शुक्रो नागः ६ चित्रस्वनो राक्षसः ७ ॥ ॥

इंद्रः सूर्यः १ विश्वावसुर्गंधर्वः २ श्रोता यक्षः ३ ऐलापत्रो नागः ४ वर्यो राक्षसः ५ अंगिरा ऋषिः ६ प्रम्लो॰
चाप्सराः ७ ३० विवस्वान् सूर्यः १ उग्रसेनो गंधर्वः २ व्याघ्रो राक्षसः ३ आसारणो यक्षः ४ भृगुः ऋषिः ५
अनुम्लोचाप्सराः ६ शंखपालो नागः ७ नभस्याख्यं भाद्रपदं ३८ धनंजयो नागः १ वातो राक्षसः २ सुषे
णो गंधर्वः ३ पूषा सूर्यः ४ सुरुचिर्यक्षः ५ घृताची अप्सराः ६ गौतम ऋषिः ७ तपोमासं माघं मासं
कमानिलेच्चनंकोमोज्ञयादिकमानुसारेणावेक्षवेतमासक्रमेणावोज्ञिःकविज्ञामव्यमयत्नकल्पभेदेनेति

इंद्रो विश्वावसुः श्रोता ऐलापत्रस्तथांगिराः प्रम्लोचा राक्षसो वर्यो नभोमासं नयंत्यमी ३० ५ वि
वस्वानुग्रसेनश्च व्याघ्र आसारणो भृगुः अनुम्लोचा शंखपालो नभस्याख्यं नयंत्यमी ३८ ६ पू
षा धनंजयो वातः सुषेणः सुरुचिस्तथा घृताची गौतमश्चेति तपोमासं नयंत्यमी ३९ ७ ऋतुर्वर्चा
भरद्वाजः पर्जन्यः सेनजित्तथा विश्व ऐरावतश्चैव तपस्याख्यं नयंत्यमी ४० ८ अथांशुः कश्यप
स्तार्क्ष्य ऋतसेनस्तथोर्वशी विद्युच्छत्रुर्महाशंखः सहोमासं नयंत्यमी ४१ ९ भगः स्फूर्जोऽरिष्टने
मिरूर्ण आयुश्च पंचमः कर्कोटकः पूर्वचित्तिः पौषमासं नयंत्यमी ४२ १० ॥ राम ॥

नयं ३९ ऋतः यक्षः १ वर्चा राक्षसः २ पर्जन्यः सूर्यः ३ सेनजिदप्सराः ४ विश्वो गंधर्वः ५ ऐरा
वतो नागः ६ भरद्वाज ऋषिः ७ तपस्याख्यं फाल्गुनं ४० अंशुः सूर्यः अंशुशब्दनिवामादः १ कश्यप ऋषिः
२ तार्क्ष्यो यक्षः ३ ऋतसेनो गंधर्वः ४ उर्वशी अप्सराः ५ विद्युच्छत्रुः राक्षसः ६ महाशंखो नागः ७
सहोमासं मार्गशीर्षं ४१ भगः सूर्यः १ स्फूर्जो राक्षसः २ अरिष्टनेमिर्गंधर्वः ३ ऊर्णो यक्षः ४ आयु॰
ऋषिः ५ कर्कोटो नागः ६ पूर्वचित्तिरप्सराः ७ पौषो मासः ४२ ॥ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

35A

त्वष्टार्कः १ ऋचीकतनयो जमदग्निर्ऋषिः २ कंबलाख्यो नागः ३ तिलोत्तमाप्सराः ४ ब्रह्मापेतो राक्षसः ५
शतजित्यक्षः ६ धृतराष्ट्रो गंधर्वः ७ इषे भूतग्रामविनियोजकाः ४३ विष्णुरादित्यः १ अश्वतरो नागः २
रंभाप्सराः ३ सूर्यवर्चा गंधर्वः ४ सत्यजित्यक्षः ५ मखापेतो राक्षसः ६ विश्वामित्र ऋषिः ७ ऊर्जे
मासे कार्तिके ४४ एते वा द्वितीयस्कंधे विभिन्ना उक्ताः यानायमाव मित्रश्च वरुणश्चेंद्र एव च विवस्वान
पूषा चापनेत्यशुंशुरेवच भगस्त्वष्टाथ विष्णुश्चादित्या द्वादश स्मृताः १ पुलस्त्यः पुलहः चात्रिर्वसिष्ठो
थांगिरा भृगुः गौतमोथ भरद्वाजः काश्यपः क्रतुरेवच जमदग्निः कौशिकश्च ऋषयो ब्रह्मवादिनः १ रथकृ
द्ग्रामणी रिष्टनेमिर्ग्रामणीश्च रथस्वनः रथचित्रस्वनः श्रोता ग्रामण्यः सेनजित्तथा तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च ऋ

त्वष्टा ऋचीकतनयः कंबलाश्च तिलोत्तमा ब्रह्मापेतोथ शतजिद्धृतराष्ट्र इषंभराः ४३ विष्णुरश्व
तरो रंभा सूर्यवर्चाश्च सत्यजित् विश्वामित्रो मखापेत ऊर्जमासं नयंत्यमी ४४ एता भगवतो वि
ष्णोरादित्यस्य विभूतयः स्मरतां संध्ययोर्नृणां हरंत्यंहो दिने दिने ४५

तनिष्कृतनित्यया १ ऊर्जेयत्ताः सप्त हेतिः प्रहेतिश्च पौरुषेयो वधस्तथा यावर्याप्यश्च वातश्च विद्युद्दिवा
करः ब्रह्मापेतश्च विप्रेंद्र यज्ञापेतश्च राक्षसाः ५ वासुकिः कच्छनीरश्च तक्षकः सर्पपुंगवः एलापत्रः शंखपालः
तथैरावतसंज्ञितः धनंजयो महापद्मः तथा कर्कोटको द्विजाः कंबलोश्वतरश्चैव वहंत्येनं यथाक्रमं तुंबुरु
र्नारदो हाहा हूहूर्विश्वावसुस्तथा उग्रसेनोथ सुरुचिर्विश्वावसुः परावसुः चित्रसेनस्तथोर्णायुर्धृतराष्ट्रो द्विज
सत्तमा सूर्यवर्चा द्वादशैते गंधर्वा गायतांवराः ८ कृतस्थल्याप्सरोवर्या तथान्या पुंजिकस्थली मेन
का सहजन्या च प्रम्लोचा च द्विजोत्तमा रंभा चेति द्विजश्रेष्ठाः तथैवाप्सरसाः स्मृताः इति ४५ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

36

श्री॰ एतेनाहप्यकल्पयकर्मीणांतिइयपृत्तिद्वादशास्वपीतिविभिः प्रसीदेवसर्वः षड्भिर्गायत्र्यादिभिरसंपन्नतस्यत
भा॰द्वा॰ मेनाव्वरनस्य भोमस्मिंतत्रनेमाप्यस्यर्थः एतेनस्वविनः ४८ तल्लिंगोः स्वयंप्रकाशके ४७ उक्त्वाधिकल्पिद्ववेये
टी॰ निग्रामण्पिपताःतेन्दनारायलस्मा ४८ किंवबालाविन्यादतियतेप्रतिभ्रमतपवविभुस्वयं ४९ स्वलवि
३८ भत्य ५० इतिश्री भा टी का द्वादशे का ध्यो यः द्वादशेनवपुराणानां सर्वार्थानुक्रमः कृतः प

द्वादशस्यापिमासेषु देवेसोषाद्धिरस्मैवे वरन्तमनंतानन्तेयसस्वेदनुचसंमति ४८ सामग्रीष्यभिन्नलिंगे
गेकस्थषयः सैत्त्वंसंमु गंधर्वासेपगायंतिनस्तेत्यस्पारसोगतः ४० उक्तस्येतिरथेनागाग्रमणपोरथ
योनेकाः वोढंयेनिरधृष्टहेतेन्दनाभलम्पालिनः ४८ बालखिल्या महर्षयाशिषेदिश्वेस्यर्पयेमलाः प्र
रतोभिष्कुस्वायोनित्ववेतिकृतिभिर्विभु ४९ [illegible] पवेतस्यनादि
निधनो भगवान्हरीश्वरः कल्पेकल्पेस्वमात्मानंव्यूह्यलोकानवत्यजः ५० इतिश्री भा ग ते द्वादशे स्कंधे
स्यर्यव्यूहवर्णनंनामैकादशोध्यायः ११ नमो धर्माय महते नमः कृष्णाय वेधसे ब्राह्मणेभ्यो
नमस्कृत्य धर्मान्वक्ष्ये सनातनान् १

एवंस्कंधमारभ्यमाथानेतलसमासतः १ तदेवास्मिन्श्री भागवते महापुराणे उक्तानर्थान्संक्षेपतोनुवर्णे ५
यित्वानन्तर्यमाह नमोधर्मायेत्यादिना प्रणमतिसूतः नमइति महते हरिभक्तिलक्षणाय ब्राह्मणेभ्यः ब्राह्मणेभ्यः नत्वा सनात
नान्धर्मानरहस्यलक्षणान्पुराणोक्तार्थान् १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

36A

ग्रुहयन्ने ३ विनं श्रवणायवोग्यं २ एतन्मये दहतिपत्रेति भगवान् वेदव्यासोहिषद्रुतः सात्वतसंकीर्तितं इति
देवनामकोशार्थः १ अध्यकोशार्थमाह यत्रअस्येति गत्वेति गुणत्रभवाप्ययं प्रभवन्तिस्मादिति प्रभवं ग्र
पोनिम्नस्मिन्निति गुणपवं तेत्त्वेनचयनेनाश्रयपशाहोटर्षितः वित्तानसंयुतं ग्रपरोटेक्षानेन तदुपाख्यानेन तत्ता
नभुयाख्यायतेप्रकाश्यतेयेनतत्ज्ञानसाधनमित्यर्थः ४ कर्मकोशार्थमाह भक्तियोगतत्वसाध्यसाधनदृ

एतद्दुःकथितं विप्रा वित्तो श्रुतिमद्भुतं भवद्भिर्यदहं पृष्टो नराणां पुरुषोचितं १ अत्रसंकी
र्तितः साक्षात्सर्वपापहरो हरिः नारायणो हृषीकेशो भगवान्सात्वतां पतिः २ अत्र ब्रह्मपरं गुह्यं
जगतः प्रभवाप्ययं ज्ञानं च तदुपाख्यानं प्रोक्तं विज्ञानसंयुतं ४ भक्तियोगः समाख्यातो वैराग्यं च
तदाश्रयं पारीक्षितमुपाख्यानं नारदाख्यानमेव च ५ प्रायोपवेशो राजर्षेर्विप्रशापात्परीक्षितः शु ५
कस्य च ब्रह्मर्षभस्य संवादश्च परीक्षितः ६ योगधारणयोत्क्रांतिः संवादो नारदाजयोः अवतारानुगी
तं च सर्गः प्राधानिकोग्रतः ७ विदुरोद्धवसंवादः क्षत्तृमैत्रेययोस्ततः पुराणसंहिताप्रश्नो महा
पुरुषसंस्थितिः ८ ततः प्राकृतिकाः सर्गाः सप्त वैकारिकाश्च ये ततो ब्रह्माण्डसंभूतिर्वैराजः पुरुषो
वः तदाश्रयं भक्तियोगनिष्कारितं एवं सामान्यतो निरूपणे दानीं द्वादशस्कंधप्रकरणार्थमनुक्रामति यो हित
तन्मादिति महत्तावावमनारदाख्यानेन च ५ ब्रह्मपदाक्षाणातमसयइति प्रथमस्कंधार्थः ६ उत्क्रांतिर्विरासि
तिः प्राधानिकः प्रधानकार्यं विराद्रूपः अग्रतः आदितः महदादिक्रमेणेत्यर्थः इति द्वितीयार्थः ७ महा
पुरुषसंस्थितिः पत्येयनस्मी भवस्थाने ८ प्राकृतिकः प्रकृतिभवो गुणक्षोभरूपः वैकारिका महदादयः

श्री॰
भा॰ टी॰
३२

37

गतिः सद्रूपेषु द्वारकां १० अथो स्यां नारीचनरत्वं ततस्य ११ संतानोथ मनुपत्नीनां मिति तत्त्व वक्ष्यस मनुग्न्यनि तिस्य मे
स्यानत्र ने तत्रंश्च पुत्रे १२ वेनस्योत्क्य पृथोर्जन्म चवास्या तनो नामरीच्यादीनां मनुस्मृतिः संतानः १३ पंचमस्कंधा
र्थमाह ततः प्रियव्रतेः प्रियव्रतस्य चरितं १४ द्वीपाग्रुपवर्णनं प्रथमे द्वे पतः ततो द्वीपादीनां गिरयोन यश्च

कालस्य स्वस्वरूपस्य गतिः पंचमस्कंधः धुवउत्तर ग्रंथो भोगोद्धि राज्यास्तवधोयथा १ उर्थ
नियंतावीकल्पां स्तुतः सर्गोत्पत्त्येवं च अर्थं नारी स्वरूपस्याथ्यतः स्वायंभुवो मनुः ११ शतरूपा च या
स्त्री गत्ताया प्रकृतिस्त्तमा संतानोथ मनुपत्नीनां कृर्दमस्य प्रजापतेः १२ अवतारो भगवतः कपि
लस्य महात्मनः देवहूत्या च संवादः कापिलेन च यो मतः १३ नवब्रह्म समुत्पत्तिर्दक्षयज्ञविनाशः
ने ध्रुवस्य चरितं पश्चात्पृथोः प्राचीनबर्हिष १४ नारदस्य च संवादः ततः प्रियव्रतं द्विज ना
भेस्ततोनुचरितं ऋषभस्य भरतस्य च १५ ततो द्वीपसमुद्राद्रि वर्षनद्युपवर्णनं ज्योतिश्चक्रस्य
संस्थानं पातालनरक स्थितिः १६ दक्षजन्म प्रचेतोभ्यस्तत्पुत्रीणां च संततिः यतो देवासुरनरा
स्तिर्यङ्नगखगादयः १७ त्वाष्ट्रस्य जन्मनिधनं पुत्रयोश्च दितेर्द्विजाः दैत्येश्वरस्य चरितं प्रह्लादस्य
महात्मनः १८ मन्वंतरानुचरितं गजेंद्रस्य विमोक्षणं मन्वंतरावताराश्च विष्णोर्हयशिरादयः १९

नद्युपवर्णनं पातालनरकादीनां च स्थितिः अनेनैव नरकनिवर्तकं अजामिलोपाख्यानं गृहीतं ततः प्राचीनं २०
षष्ठोर्थमाह दक्षजन्मेति सप्तमार्थमाह पुत्रयोश्चेति २१ अष्टमार्थमाह मन्वंतरानुचरितमिति कथितं त्रिकाः

२२

37A

नवमार्थमाहात्म्यवर्णनं २१ तमस्कन्धस्य नवमीकस्य १८ दशमस्कंधार्थमारभ्यते स्वश्रीकृष्णस्य कर्मणां निरूपत
कीर्तने मत्स्यस्य नारसिंहं वामनं च जगत्पतेः क्षीरोदमथनं तद्वत् वृत्तान्तं दिवौकसां २१ रक्षोपाख्यान
मन्वंतराणां व्याख्यानमेव च सूर्यवंशानुकथनं शशादाद्यानृगादयः २ देवासुरमहायुद्धं राजवं
शानुकीर्तनं इक्ष्वाकुजन्मचरितं शाः सगरस्य महात्मनः २२ सोमवंशादिवर्णनं पुरूरवस्य चरितं
तथा सौकन्यं चाश्वपायातेः ककुत्स्थस्य धीमतः खट्वांगस्य च मांधातुः सौभरेः सगरस्य च २३
रामस्य कोशलेन्द्रस्य चरितं किल्बिषापहं निमेरङ्गपरित्यागो जनकानां च संभवः २४ रामस्य भा
र्गवेन्द्रस्य निःक्षत्रीकरणं भुवः ऐलस्य सोमवंशस्य ययातेर्नहुषस्य च २५ दौष्यन्तेर्भरतस्यापि
शान्तनोस्तनयस्य च ययातेर्ज्येष्ठपुत्रस्य यदोर्वंशानुकीर्तनं २६ पांचालस्य दृढस्यैवं धौम्यस्य वे
षिनः श्रकृत्वा नमनपश्चात्स्वस्थानं रामकृष्णयोः २७ यत्रावतीर्णो भगवान् कृष्णाख्यो जगदीश्वरः
वसुदेवगृहे जन्म ततो वृद्धिश्च गोकुले २८ तस्य कर्माण्यपाराणि कीर्तितान्यसुरद्विषः पूत
नासुपयःपानं शकटोच्चाटनं शिशोः २८ तृणावर्तस्य निष्पेषः तथैव बकवत्सयोः धेनुकस्य स
हभ्रातुः प्रलंबस्य च संक्षयः २९ गोपानां च परित्राणं दावाग्नेः परिसर्पतः दमनं कालियस्या
हेर्महाहेर्नंदमोक्षणं ३० व्रतचर्या तु कन्यानां यत्र तुष्टोऽच्युतो व्रतैः प्रसादो यज्ञपत्नीभ्यो विप्राणां
चानुतापनं ३१ गोवर्धनोद्धरणं च शक्रस्य सुरभेरथ यज्ञाभिषेकः कृष्णस्य स्त्रीभिः क्रीडा च रात्रिषु
नायाश्रमसहितस्य शस्त्रपपसंधाने २८ सहभ्रातुः समरस्य २९ यज्ञाभिषेकं च सहजाश्रमिकास्तनयो

द्विषतः शान्त्यमच्छ ३० येव शंत्रवारस्यः तेषां ३१ माहात्म्यप्रभावः ४० मर्त्यपरित्यागः मानुषत्वस्यानयोनेव
दाटपाद्यमादृप्रगोतिश्रुतलक्षणांतटत्रुरुपाहनिश्चेत्यर्थः त्रिविधापाहृतिकानैमित्तिकानित्यावेतित्वर्थेयो
त्रतसीणांविलापस्त्वमथुरालोकानेततः मन्तमुष्टिकचाणूरकंसादीनांवधोवधः ३३ सुतस्यानयः
नेसुनोःपुनःसांदीपतेर्गुरोः ३४ मथुरायांनिवसतायदुचक्रस्ययत्प्रियं ३४ कृतमुद्धवरामाभ्यां
युतेनहरिणाद्विजाः ३५ जरासंधसमानीतसैन्यस्यबहुशोवधः ३६ आततेयवनेंद्रस्यकृशस्थलीनि
वेशने ३८ आदानंपारिजातस्यसुधर्मायाःसुरालयात् सक्रिमण्याहरणंयुद्धेप्रमथ्यद्विषतोह
रेः ३९ हरस्यज्रंभणंयुद्धेबाणस्यभुजकृंतनं प्राग्ज्योतिषपतिंहत्वाकन्यानांहरणंचयत् ३८
चैद्यपौंड्रकसाल्वानांदंतवक्रस्यदुर्मतेः शंबरोद्विविदःपीठोमुरःपंचजनादयः ३९ माहात्म्यंच
वधस्तेषांवाराणस्याश्चदाहनं भारावतरणंभूमेर्निमित्तीकृत्यपांडवान् ४० विप्रशापापदेशेनसं
हारःस्वकुलस्यच उद्धवस्यचसंवादोवासुदेवस्यचाद्भुतः ४१ यत्रात्मविद्याह्यखिलाप्रोक्ताधर्म
विनिर्णयः ततोमर्त्यपरित्यागआत्मयोगानुभावतः ४२ [illegible]युगलक्षणवृत्तिश्चकलौनृणामु
पप्लवःच तविधस्त्रप्रलयउत्पत्तिस्त्रिविधातथा ४३ देहत्यागश्चराजर्षेर्विष्णुरातस्यधीमतः
शाखाप्रणयनमृषेर्मार्कंडेयस्यसत्कथाः ४४ महापुरुषविन्यासःसूर्यस्यजगदात्मनः ४४
इतिचोक्तंद्विजश्रेष्ठयत्पृष्टोहमिहास्मिवः लीलावतारकर्माणिकीर्तितानीहसर्वतः ४५
सर्वेस्वयंस्यचविमासरत्यर्थः ४४ इतिचोक्तमितिचकारादस्मदपिवःपृष्टाभिरिहयत्पृष्टोस्मितत्तदुक्तं

[illegible]

38A

नकीर्तनेनापिकिमित्यपेक्षायांतत्फलमाहद्वाभ्यां पतितःकूपादिषुस्खलितःसोपानादिषुआर्तःदुःखितः
तज्ज्वरादिनाक्षुत्वावाविवशोपि ४७ संकीर्त्यमानःयद्वाश्रुतोनुभावोवैभवोयस्यसःपुंसांचित्तंप्रविश्यक्लिःशो
षंदुःखंविधुनोतीतिदृष्टान्तस्तमनुभवंप्रमाणयति अर्कोगिरिगुहादिध्वान्तंनिवर्तयत्यभ्रंपरितोवि
क्षिपत्येवमाहात्म्यश्रुतिवातोभ्रमिवेति ४८ हरिसंकीर्तनमेवमहाफलंनतद्व्यतिरिक्तंसर्वंमिथ्याल्पफलमि
तिप्रपंचयति मृषागिरइतिचतुर्भिः मृषागिरःमिथ्यावादाःअसतीअसत्याःअसत्कथायास्ताःयत्र

पतितःस्खलितोवार्तःक्षुत्त्वावाविवशोगृणन् हरयेनमइत्युच्चैर्मुच्यतेसर्वपातकात् ४७ संकीर्त्य
मानोभगवाननन्तःश्रुतानुभावोव्यसनंहिपुंसां प्रविश्यचित्तंविधुनोत्यशेषंयथातमोर्कोभ्रमि
वातिवातः ४८ मृषागिरस्ताह्यसतीरसत्कथानकथ्यतेयद्भगवानधोक्षजः तदेवसत्यंतदु
हैवमंगलंतदेवपुण्यंभगवद्गुणोदयं ४९ तदेवरम्यंरुचिरंनवंनवंतदेवशश्वन्मनसोमहोत्स
वं तदेवशोकार्णवशोषणंनृणांयदुत्तमश्लोकगुणानुगीयते ५० नयद्वचश्चित्रपदंहरेर्यश
जगत्पवित्रंप्रगृणीतकर्हिचित् तद्ध्वांक्षतीर्थंनतुहंससेवितंयत्राच्युतस्तत्रहिसाधवोमलाः ५१

यदुत्तमश्लोकस्ययशोनुगीयतेइतियत्तदेवसत्यंतदेववृद्धिमंगलेदइतिद्वयं श्रीभगवद्गुणाना
मस्फुटयोयस्मात्तेनतत् ४९ नवंनवंयथाभवतितथारुचिपदंमहोत्सवोयस्मात् ५० तीर्थयस्मिन्न
हरिजगत्पवित्रयतीति नतथात हरेःयशोनगृह्णीतनवर्णयेत्तद्वचःध्वांक्षतीर्थंकाकानांस्थान
रमंतिस्थानेनतद्धंसैःज्ञानिभिःसेवितंचित्रपदंरामणीयपाटीनचहेतःयद्वेति ५१ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भा॰ टी॰
३९

स्वामिप्रमोः सप्रववायं प्रयोगः जनतानुमे भवः जनमपृष्ठाप्तनः शोकः यस्मात्तेनान्येवामे कीर्त्यमाना
निशामितेन निमित्तिगायंति लोके समयमेव गृणाति ५२ इदानीं तानकर्माण्याहापि श्री भगवत्कीर्तनादिषु
वारं वारं कर्मण्याह तिस्रोह नैष्कर्म्यमिति प्रकाशार्कयत्तेनान्येनानिरंजनं गुणापायि निवर्तकेन तदपि श्रवणभक्ति
वर्जितं चेत्तन्न शोभते तदुपरागत्वाद्वंनं भवतीत्यर्थः ई शोभते चेदर्पितं तदीयेप्यं तमेवमेव यदपिकृतं
तदपि पुनः कृतं शोभते यतः शश्वत्साधनकाले फलकाले च दुःखदं ज्ञानं ५३ किंचवर्णाश्रमा
सवाचिवमतीतेन नानुमन्येवोयस्मिंस्यमिज्ञानमवहूवसापि नामात्तानस्य यशोकि नानिय
कुलविनिगायंति शृणोति सा यथवः ५२ नैष्कर्म्यमप्यच्युत [illegible] भाववर्जितं न शोभते तानमले
निरंजनं ज्ञानं पुनः शश्वदभद्रमीश्वरे न चार्पितं कर्म यदप्यकारणं ५३ यशःश्रियामेव परिश्रमः प
रो वर्णाश्रमाचारतपःश्रुतादिषु अविस्मृतिः श्रीधरपादपद्मयोर्गुणानुवादश्रवणादिभिर्हरेः
५४ अविस्मृतिः कृष्णपदारविन्दयोः क्षिणोत्यभद्राणि शमं तनोति च सत्त्वस्य शुद्धिं परमात्मभ
क्तिं ज्ञानं च विज्ञानविरागयुक्तं ५५ यूयं द्विजाग्र्या बत भूरिभागा [illegible] गाः शश्वदात्मन्यखिलात्मभूतं
मा वाराः दिवः पराम ह्यानदरिश्रमः तस्य शोगुणानां यांश्रियामेव कीर्तिः संपति श्वकेवलेन परमस्य कथा
यं इत्यर्थः गुणानुवादादिभिः श्रीधरस्य पादपद्मयोरविस्मृतिर्भवति ५४ ततः किमस्याह अवि
स्मृतिरिति क्षिणोति नाशयति ५५ अपेदानीं शौनकादीनभिनंदन्नाह यूयमिति द्वाभ्यां हे द्विजाग्र्या
शौनकादयः यद्यस्मादात्मनः तः कारणं श्रीनारायणमाविवेश्य पश्चात्सुकृतं संभावनायां लोके ततो भ
तिभागा वह्नपुण्याः तमाः कथंभूतं नैष्कर्म्यविज्ञानमभूतं सर्वान्तर्यामिनं तन्मन एव देवसर्वोपास्यं स्वदेवं नदेवो

39 A

मेमपाश्रुतं ५२ एतत्कीर्तनादिफलेष्वपंचपितमाह एतद्वस्रस्हृभिः ५८ यामेत्तात्तांचेत्सर्धः श्रात्मानमेवस
त्तात्मनाम नतत्ज्ञानादिवनटेहमात्रे ८२ अगायथीत्सद्धिजोमथकुस्मादियटनुविदतेनत्फलमेताप

सृद्दं वमंस्मातिनम्रात्मानत्रं सुनंगुरामेपरमर्षिवक्तात मायोप्रवेशोन्नपतेःपरीद्धितःसटस्ह्षी
ताामहत्तांचश्रावितां ५२ एतद्दुःकोप्य तोविषाःकथनीयास्कर्मणः माहात्म्यवासदेवा
स्यसर्वोशुभविनाशने ५८ यएवश्रावयेत्रित्यामहात्म्यमनमथीः श्रद्धावान्यात्रशृणयाम्
नान्यात्मानमेवसः ५९ द्वादशपामेकादशीवा श्रावयाग्रुष्मवान्मवेत एतस्यतश्रमथतःन
तोभवत्पपातको ६० पुष्करेमथुरायांचद्वारवत्यांयनान्मवान उपोष्यसंहितामेनांपठित्वाशुक्य
तेभयात ६१ देवतामुनयःसिद्धाःपितरामनवोनृपाः यच्छंतिकामश्रृणतःश्रावतोयचकी
र्तनात ६२ ऋचोयजूंषिसामानिद्विजोधीत्यानुविदते सधुकुल्याघृतकुल्याःपयःकुल्याश्चत
त्फलं ६३ पुराणसंहितामेतामधीत्यप्रयतोद्विजाः प्रोक्तंभगवतायत्तुतत्पदंपरमंव्रजेत ६४
विप्रोधीत्याप्नुयात्प्रज्ञांराजन्योदधिमेखलां वैश्योनिधिपतित्वंचशूद्रःशुद्ध्येतपातकात ६५
कलिमलसंहतिकालनोखिलेशोहरिरितरत्र नगीयतेह्यभीक्ष्णं इहतुपुनर्भगवानशेषः
मूर्तिःपरिपठितोनुपदंकथाप्रसंगैः ६६ अस्यपुराण
स्यात्रानुविंदति ६३ किंचप्रोक्तमिति ६४ राजन्यउदधिमेखलांपृथ्वीमधिगच्छः ६५ अस्यपुराण
स्यश्रीमद्भागवतस्यसर्वप्रभावातिरेककारणमाह कलिमलानांसंहतिसमूहंकालयतिविनाशय

40

श्री॰ शास्त्रश्रवणपरित्रं श्रीभगवंतंनमस्करोमीति तमितिद्वाभ्यां जगद्धृदयस्थितिंसंयमात्मनोरनंतरूपः शास्त्रयोय
भ॰ द्वा॰ स्तंस्तुवन्निमिस्तैरेवपितुः स्वमीतः सुज्ञातस्तव स्तोत्रंयस्मात ८७ उपवितामिकृदिक्त्वाभिर्नवशक्तिभिः प्र
टी॰ कृतिपुरुषमहदहंकारतन्मात्ररूपाभिः स्वयामनेवोपरचितंस्थिरंजंगमंवालयोयस्यतस्मैश्रीभाग
सं॰ वते ८८ श्रीगुरुंनमस्करोति स्वमत्वनैवनिभृतयरिश्रमोवेतोयस्मिः तेनैवत्वुष्टस्तः स्वस्मिन्भावो
तेमहदमंत्रमनेनमात्मनवेजगद्धृदयस्थितिंसंयमात्मपाति पुपतिभिरनपाकशंकरादिदेईश्वमि
तेस्तवमच्युतंनतोस्मि ८७ उपवितनवशक्तिभिः स्वयामस्वपरिचितास्थिरजंगमालयाय भग
वते उपलब्धिमात्रयाज्ञेसरहृषभायनमः सनातनाय ८८ स्वसुखनिभृतचेतस्तव्युदस्तान्यभा
वोप्यजितरुचिरलीलाकृष्टसारस्तदीयं व्यतनुतकृपयायः तत्वदीपंपुराणंतमखिलवृजिनघ्नं व्या
सस्सूनुंनतोस्मि ८९ ३ श्री भा वे द्वा पा येमनिसंक्रमणलद्वाणोमा न्य णेनेनामष्टा प्ये
यः २२ येवेद्वाचकर्णेदृष्टिदृष्टमरुतस्तत्त्वंनिरिच्छ्यः स्तवैर्वेदैः सांगपदक्रमोपनिषदैगायंतियंसा
मगाः ध्यानावस्थिततद्गतेनमनसापश्यंतियंयोगिनो यस्यांतंनविदुः सुरासुरगणादेवाय ८८ म
तस्मैनमः १ ९९ श्रीमन्महत्महरादिगावाग्रकेइष्यनाविद्रालोकमहाकृतेभगवतः स्वासाति
नाः फलतनुः यत्सत्कारफलजं शब्दे तानिभेनोभसंयातायाततमनोदितेनतानियेनो प्राप्विज्ञा
यस्यनचाभूनोपिग्रंतिनस्यकवितामिनीनाभिरुक्ता सारः सवंगनेस्येयस्यामः तत्वदीपपरमात्मप्रमे
कोशकः श्रीभागवतेयाव्यतनुतेतेनतोस्मीति ९० ३ श्री गु नेद्वा प्रे दशः १२ सर्वपुराणसाल्या
दीनुपवर्णितविष्णुत्वतनत्वानिपादयदेवप्रणामनिस्तवैर्वेदैश्चतत्वंतितत्त्वानि उपनिषद्दृस्याकारतेनतत्वंदीन
ग्रंथेनावस्थितानिग्रंलतेतद्गतेयत्मनः तेननयस्यांतंनविदुः सुरासुरगणाः १ ॥ रामः ॥ रामः ॥

सं॰

40A

त्री रोटमघनारौ दुर्गेयतमेव प्रदर्शयितुं तत्र मौचिताश्रम तुस्मार यज्ञा शिवं प्राप्य तेषु हे भ्राम्यतत्र मेरौ ग विहौ मेट र गिरि तस्य श्रावणः ते पाम स्रगाणि तेः कं दयनात तेन सच्चेन निद्रा तौ निद्रा प्राप्ती तस्य पे यं स्वा सानि तानां संस्काराः तेषां कलाश्च लेपाः तदत्र च तेन वशान जलनिधे भर्मायानायातेन विश्व मातिन त्रमे मुकुन्दो भादेव न तत्र संस्कार व शानन्तत्रा हवे लाटो भवे लानटे ऊर्मीणाम्ब्रो भः तस्य निभे

सूत उवाच पुराणसंख्यां संभूतिमस्य वाच्यप्रयोजने दानं दानस्य माहात्म्यं पाठादेश्च निबोधत॥
२ ब्राह्मं दश सहस्राणि पाद्मं पञ्चोनषष्टि च वैष्णवं त्रयोविंशं चतुर्विंशानि शैवकं ३ दशा
ष्टौ श्रीभागवतं नारदं पञ्चविंशति मार्कण्डं नव वाह्नं च दशपञ्च चतुःशतं ४ चतुर्दश भविष्यं
स्यात्तथा पञ्चशतानि च दशाष्टौ ब्रह्मवैवर्तं लिङ्गमेकादशैव तु ६ चतुर्विंशति वाराहमेका
शीतिसहस्रकं स्कान्दं शतं तथा चैकं वामनं दश कीर्तितं ७ कौर्मं सप्तदशाख्यातं मात्स्यं तत्तु
चतुर्दश एकोनविंशत्सौपर्णं ब्रह्माण्डं द्वादशैव तु ८ ॥ ग्रमः ॥ ग्रमः ॥ ग्रमः ॥

तानि पुराणानि सर्वेषां टीका २ पुराणसंख्याः नासां संभूतिं च समाहारं च अस्य तत् श्रीमद्भागवतस्य वा
च्यं विषयं प्रयोजनं च दानं च दानमाहात्म्यं रे श्रुति निबोधत ३ त्रयोविंशति त्रयोविंशतिः चतुर्विंशतिसहस्राणि शै
वं शैवकं शिवपुराणं ४ वह्निं तद्ग्रन्थं ग्रन्थसंख्या दशपञ्च च सहस्राणि चतुःशतानि ५८ स्कान्दं श
ताधिकाशीति सहस्रं ७ सौपर्णं गरुडपुराणं एकोनविंशति एकोनविंशतिः ८ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

41

श्री॰ भा॰ द्वा॰ टी॰ ८॰

महाभारतेतरइतिहासः विलयधर्मांतरं चेतिहासमेव श्रीरामायणं च ऋषिप्रोक्तं काव्यमतः पुराणानां संदो॰
हः सप्तदशलक्षलक्षणसंख्याक एव इदानीं सम्प्रदायप्रयोजनानि दर्शयितुं माहात्म्यं आदिना ९ हरिली

एवं पुराणसंदोहः चतुर्लक्ष उदाहृतः तत्राष्टादशसाहस्रं श्रीभागवतमिष्यते ९ इदं भगव
ता पूर्वं ब्रह्मणे नाभिपंकजे स्थिताय भवभीताय कारुण्यात्संप्रकाशितं १० आदिमध्यावसा
नेषु वैराग्याख्यानसंयुतं हरिलीलाकथाव्रातामृतानंदितसत्सुरं ११ सर्ववेदान्तसारं यद्ब्र॰
ह्मात्मैकत्वलक्षणं वस्त्वद्वितीयं तन्निष्ठं कैवल्यैकप्रयोजनं १२ प्रोष्ठपद्यां पौर्णमास्यां हेम
सिंहसमन्वितं ददाति यो भागवतं स याति परमां गतिं १३ रा
जंते तावदन्यानि पुराणानि सतां गणे यावद्भाग
वतं नैव श्रूयतेऽमृतसागरं १४ सर्ववेदान्तसारं हि
श्रीभागवतमिष्यते तद्रसामृततृप्तस्य ना
न्यत्र स्याद्रतिः क्वचित् १५ ॥ ॥

लाकथाव्रातः समूहः स एवामृतं तेनानंदिताः संतः सुरा यस्मिंस्तत् ११ तन्निष्ठं तद्विषयं १२ प्रौष्ठपद्यां
भाद्रपद्यां हेमसिंहसमन्वितं स्वर्णसिंहासनारूढं १३ तद्रस एवामृतं तेन तृप्तस्य निर्वृतस्य १५ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

41A

पारमहंस्यपरमहंसैः प्राप्यं सर्वकर्मोपरमः भक्त्यानन्दघनानादिपरो विमुच्यते ॥१८॥ श्रीभागवतसंश्रयम
वतेकरूपेण श्रीमद्भागवद्यानन्दलक्षणमंगलमावरतिकर्मे ब्रह्मणेनेश्वलः ग्रसमः ग्रंथश्रीभागव

निम्नगानां यथा गंगा देवानामच्युतो यथा वैष्णवानां यथा शंभुः पुराणानामिदं तथा ॥१६॥ क्षे
त्राणां चैव सर्वेषां यथा काशी ह्यनुत्तमा तथा पुराणव्रातानां श्रीमद्भागवतं द्विजाः ॥१७॥ श्रीम
द्भागवतं पुराणममलं यद्वैष्णवानां प्रियं यस्मिन्पारमहंस्यमेकममलं ज्ञानं परं गीयते त
त्र ज्ञानविरागभक्तिसहितं नैष्कर्म्यमाविष्कृतं तच्छृण्वन्विपठन्विचारणपरो भक्त्या विमुच्येन्न
रः ॥१८॥ कस्मै येन विभासितोयमतुलो ज्ञानप्रदीपः पुरा तद्रूपेण च नारदाय मुनये कृष्णाय तद्रूपि
णा योगीन्द्राय तदात्मनाथ भगवद्राताय कारुण्यतः तच्छुद्धं विमलं विशोकममृतं सत्यं परं
धीमहि ॥१९॥

रूपः पुराकल्पादौ नाभिपद्मे ब्रह्मरूपेण तद्रूपिणा योगीन्द्राय व्यासाय तदात्मना श्रीमच्छुकरूपेण तत्र
ं मतं श्रीनारायणाख्यमतं धीमहीति गायत्र्यै च यद्योपक्रमश्रुपसंहरतः गायत्र्याख्यां विद्यां विदधे याम

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री॰
भा॰ द्वा॰
टी॰
प॰

तमेवदेवनारायणंगुरुरूपेणप्रणमति नमस्तस्माइतिद्वाभ्यां व्याचचक्षेव्याख्यातवान २० भावार्थदीपि-
कामेतांभगवद्रूपवर्णनां श्रीपरमानंदपादाब्जभृंगः श्रीश्रीधरोकरोत् स्वबालचापल्यलापैः स्वलीला-
पर्यवसितेः श्रीयतीनांपरमानंदरूढहृदाः सद्गुरुः स्वयंश्रीपरमानंदसंप्रीत्यैगुह्येभागवतेमयाविहितंतन्मतेने-

रीतन्मस्तस्मैभगवतेवासुदेवायसाक्षिणे यइदंकृपयाकस्मैव्याचचक्षेमुमुक्षवे २० योगीन्द्रा-
यनमस्तस्मैशुकायब्रह्मरूपिणे संसारसर्पदष्टंयोविष्णुरातममूमुचत् २१ भवेभवेयथा
भक्तिः पादयोस्तवजायते तथाकुरुष्वदेवेशनाथस्त्वंनोयतःप्रभो २२ नामसंकीर्तनंय-
स्यसर्वपापप्रणाशनं प्रणामोदुःखशमनः तंनमामिहरिंपरं २३
इतिश्रीभागवतेमहापुराणेअष्टादशसाहस्र्यांसंहि-
तायांद्वादशस्कंधेत्रयोदशोध्यायः १३

देनेतमन्मानिचैमवान इतिश्रीभावार्थदीपिकायांद्वादशस्कंधेत्रयोदशोध्यायः १३ समाप्ताचे-
यंभागवतपदीपिका श्रीकृष्णवासुदेवायनमः ॥ ॥ ॥ ॥

५२

12th Skand
13th chap.

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative